

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЗАЙЦЕВА Тетяна Дмитрівна

УДК 94(438:477):340.153“13/16”

**АНТРОПОЛОГІЯ МІСТ І МІСЬКОГО ПРАВА НА РУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
КОРОНИ ПОЛЬСЬКОЇ В XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.**

07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка МОН України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Мордвінцев В'ячеслав Михайлович,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України, завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Дятлов Володимир Олександрович,
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка МОН України, професор кафедри всесвітньої історії, перший проректор;

доктор історичних наук
Старченко Наталя Петрівна,
Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, старший науковий співробітник;

доктор історичних наук, професор
Яковенко Наталя Миколаївна,
Національний університет «Києво-Могилянська академія» МОН України, професор кафедри історії.

Захист відбудеться «7» жовтня 2019 року о 10-й годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.01 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349).

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58, зал № 12).

Автореферат розісланий «5» вересня 2019 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

А. Л. Пількевич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Історична антропологія – напрям, що давно вже став одним із чільних на Заході, але наразі має відносно скромні здобутки в Україні. Це дослідження є спробою поєднати історико-антропологічний та антропологовий підходи до комплексного вивчення різних груп правових джерел із історії міст і міського права на руських землях Корони Польської в XIV–XVII століттях.

Історія цивілізації – це передусім історія міст. У Центрально-Східній Європі в пізньому середньовіччі та ранньомодерній добі вони асоціюються з поширенням самоврядування на засадах німецького права. Водночас у місті скупчені представники різних суспільних верств (патриціат, ремісники, партачі, лихварі, люзні (лузні) люди, як-от: жебраки, волоцюги, прокажені, баніти, роми (цигани), що їх часто прирівнювали до волоцюг). Чималу роль в окремих містах відігравала шляхта. Тут також сусідили різні етнічні групи (поляки, німці, русини, вірмени, греки, євреї та ін.), кожна з яких плекала свої культурні та релігійні традиції, мала суто свій спосіб повсякденного життя тощо. Місто було осередком розвитку культури, але й водночас ставало розсадником різних недуг і пошестей.

Гендерні студії; історія ідей, уявлень, ментальності; дослідження соціальних фобій, асоціальної поведінки, насильства (соціальна антропологія), ідентифікації людини себе в соціумі та щодо системи влади (політична антропологія); вивчення правової свідомості; історія повсякдення – усі ці дослідницькі напрями найактуальніші для теперішніх історико-урбаністичних студій, насамперед тому, що в історіографії протягом останніх десятиліть змінилися акценти. Адже будь-яке історичне дослідження не просто відтворює минулі епохи, а передусім відображає їх у дзеркалі сучасності. Відповідно, як тільки змінюються наше сьогодення, наша культура, а отже і наука, що є її частиною, змінюється й наше уявлення/знання про минуле.

Поява відносно нового, широкого розуміння культури накладається й на вивчення історії міст. Дослідницьке поле стає набагато ширшим, погляд науковця дедалі частіше зупиняється на тому, що донедавна вважалось несуттєвим, у поле зору історичної науки щораз частіше потрапляє конкретна людина зі своїми клопотами та переживаннями, уявленнями й інтересами. У цьому контексті особливої ваги набувають міждисциплінарні дослідження – головню історична антропологія, антропологія міського права й історія ментальності. Ці напрями нерозривно пов'язані між собою.

Усі окреслені вище предметні поля стають дедалі актуальнішими для вивчення історії міста, зокрема й в українській науці, що намагається перейняти методологічні підходи сучасної європейської та світової історіографії. Кожне з них потребує окремої глибокої розробки, та лише комплексний підхід

уможливить цілісне розуміння специфіки розвитку міст у пізньому середньовіччі й у ранньомодерну добу.

Залучати при цьому, звісно, треба найрізноманітніші джерела. Але досі було відкритим питання, як різні їх категорії надаються для висвітлення тих чи тих аспектів міського життя і міського права, як і те, яким є інформаційний потенціал цих джерел, зокрема для висвітлення повсякдення, ментальності, правових уявлень тощо. У цій дисертації джерельну базу обмежено переважно правовими документами, оскільки саме до цієї групи джерел досі вкрай рідко застосовували антропологічні підходи. Ясна річ, це лише частина потенційної джерельної бази. Не варто забувати, що який би комплекс джерел ми не взяли для висвітлення того чи того питання, наше рішення буде суб'єктивним, а встановлені факти – вибірковими, бо як слушно зауважив Жак Ле Гофф, «історичний факт сам виступає результатом певного добору, і для його встановлення необхідна не лише технічна робота, але й затрати теоретичних зусиль»¹. Усвідомлення такої релятивності наших можливостей дає право зосередитися на обмеженій групі джерел, що можуть розкрити принципи та засади міського самоврядування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано в рамках науково-дослідної теми історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору» (номер державної реєстрації 16 БФ 041-01).

Мета дослідження – на прикладі міст на руських землях Корони Польської з'ясувати, як за допомогою джерел правового характеру можна досліджувати питання, пов'язані з антропологією міського права й антропологією пізньосередньовічного і ранньомодерного міста загалом.

Відповідно до поставленої мети, основні **завдання** дослідження:

- зробити критичний огляд і аналіз історіографії проблеми;
- встановити інформаційний потенціал правових джерел для дослідження антропології міст і міського права;
- окреслити методологію і розробити методику дослідження;
- проаналізувати «Саксонське зерцало» як джерело правових уявлень міщан;
- визначити характер Статуту Яна Ласького як правової пам'ятки та встановити його значення для формування правових уявлень міщан, зокрема їхнього розуміння місця і ролі міського права в системі права Корони Польської;
- розглянути антропологічну складову міської історії через призму кодексів міського права XVI – початку XVII ст., простежити формування правової свідомості у міщан на руських землях до середини XVII ст., реконструювати їхню систему цінностей та напрями її трансформації;

¹ *Ле Гофф Ж.* История и память / пер. К. Акопяна. Москва, 2013. С. 139.

- проаналізувати взаємини міщан і шляхти на руських землях Польської Корони через призму сеймових конституцій, з'ясувати причини відсутності міщанського представництва на загальнодержавних сеймах;

- розкрити інформаційний потенціал локаційних і релокаційних привілеїв руських міст для дослідження правових уявлень міщан.

Об'єкт дослідження: місто і міське право на руських землях Корони Польської в XIV – першій половині XVII ст.

Предмет дослідження: антропологічні аспекти історії міста і міського права на руських землях Корони.

Хронологічні межі дослідження. Нижньою хронологічною межею дослідження взято XIV ст., адже саме тоді на руських землях стали поширюватися елементи міського німецького права та з'явилися перші німецькі поселенці. Їх напливу спочатку зазнали міста Сілезії, де вони до кінця XIII ст. стали переважати. Тим-то на руських землях запровадження магдебурзького права попервах відбувалося за зразком не лише німецьких, а й сілезьких міст, звідки часом походили локатори. Надалі ж німецьке право поширювалося вже без їхньої участі.

На східнослов'янських землях німецькі колоністи стали з'являтися ще в XII ст. Щоправда, задокументовані згадки про елементи міського самоврядування на руських землях належать таки до початку XIV ст.: відомості про міських райців у Володимирі датовано вже 1324 роком. У XIII ст. німці з'явилися й у Львові. Уже в першій половині XIV ст., тобто до приходу Казимира III, німецьке право було добре знане на галицьких землях, хоч і не таке широкоживане, як від Казимирових часів.

Верхня межа дослідження доволі дискусійна, адже вона також має маркувати певні зміни. В історії міст Речі Посполитої, однак, годі виокремити очевидну спільну дату в переформатуванні їхньої організації, бо кожне місто жило за своїми законами та правами й було окремою «державою в державі» з більшими чи меншими можливостями. Були, звісно, спільні тенденції, відбувалися подібні процеси, як-от олігархізація міст, але не одночасно. За верхню межу дослідження узято початок Хмельниччини, коли докорінно змінилися суспільні структури та політичні умови. Події середини XVII ст. породили низку істотних змін також у релігійному та культурному житті Речі Посполитої, тяглість яких добре простежується в історії. З другого боку, середина XVII ст. важлива з огляду на ті зміни, що їх зазнала правова практика міст на німецькому праві. У 1631 р., під час Тридцятилітньої війни, згорів архів Магдебурга, і практика звернень до цього міста за правовими роз'ясненнями цілковито занепала. Усі подальші спроби відновити діяльність Магдебурзького суду як міжнародного для міст успіху не мали. Отже, саме в середині XVII ст. змінились обставини, за яких функціонувало міське самоврядування, і це ще одна причина, чому саме цим періодом можна умовно окреслити верхню межу дослідження, попри всю її дискусійність.

Географічні межі дослідження. В дисертації розглянуто міста на руських землях Корони Польської, які до 1569 р. охоплювали Руське, Белзьке та Подільське воєводства, а після Люблінської унії також ті колишні воєводства Великого князівства Литовського, які відійшли до Корони. Також як контекстуальний матеріал залучено дані з історії міст Великого князівства Литовського та польських земель Корони.

Методологічною основою дослідження є поєднання історико-антропологічного та антропо-правого підходів. Використано, зокрема, історико-критичний, історико-порівняльний методи, метод насиченого опису, історичну герменевтику та семіотичний аналіз.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації зумовлена постановкою і розробкою історичної проблеми, що досі не була виокремлена як предмет спеціального наукового дослідження в історіографії.

Вперше в новітній українській історіографії:

- поєднано історико-антропологічний та антропо-правовий підходи до комплексного вивчення різних груп правових джерел із історії міст і міського права на руських землях Корони Польської XIV–XVII ст.;

- встановлено, що збережені джерела практично всіх типів, зокрема й правові, містять глибинний пласт інформації, який дає можливість досліджувати антропологічні і, зокрема, антропо-правові аспекти життя пізньосередньовічного та ранньомодерного міста;

- доведено, що локаційні привілеї для руських міст були значно інформативніші, ніж досі прийнято було вважати в історіографії; розширені локаційні грамоти, які деталізували різноманітні аспекти життя міста, а почасти і його самоврядування, видавали, як правило, для міст Наддніпрянщини на пізніших етапах проникнення магдебурзького права на руські землі.

Отримали дальший розвиток:

- аналіз символічного і метафоричного змісту «Саксонського зеркала»;
- дослідження правових трактатів XVI ст. як суміші середньовічного права і уявлень доби Відродження та Реформації;

- аналіз комплексу уявлень міщан про «чоловіка доброго» і «чоловіка злого»;

- вивчення процесів формування правової свідомості і правових уявлень міщан та стосунків між станами на основі аналізу сеймових конституцій.

Удосконалено:

- розуміння місця і ролі міського права в системі права Корони Польської, зокрема на підставі аналізу Статуту Яна Ласького;

- розуміння міського соціуму XIV – першої половини XVII ст. через призму права, яким послуговувалися міщани, та через вивчення їхнього ставлення до різних аспектів цього права.

Практичне значення отриманих результатів. Отримані автором результати сприятимуть дальшому розвитку наукових досліджень означеної проблематики в історичній науці. Практичне значення роботи визначається потребою сучасних методологічних підходів, що дозволили б українській

історичній науці успішно інтегруватись у світову. Одним із таких підходів є історична антропологія. Матеріали дисертації можуть бути використані в навчальних курсах, таких, як історія країн Центральної та Східної Європи, історія України, історія повсякденності, історія права, релігієзнавство, культурологія тощо. Результати роботи можуть бути використані для підготовки фахівців – істориків, правознавців та культурологів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації апробовано на численних наукових семінарах, конференціях та конгресах, серед яких Четвертий міжнародний конгрес україністів (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.); Наукова конференція пам'яті Ярослава Падоха (Нью-Йорк, 2000 р.); семінари Наукового товариства ім. Шевченка у Нью-Йорку (2000 р.), Української вільної академії наук (УВАН) у Нью-Йорку (2000 р.), Українського наукового інституту Гарвардського університету (2005 р.), кафедри класичних, візантійських і середньовічних студій ВНЗ «Український католицький університет» (2007–2019 рр.).

За останні три роки результати дисертаційного дослідження було апробовано у виступах на трьох міжнародних конференціях: Міжнародній науковій конференції «VIII Colloquia Russica: Релігія і вірування на Русі (IX-XVI ст.)», 15-18 листопада 2017 р., Львів; Міжнародній науковій конференції «Українсько-польські відносини на тлі суспільно-політичних і культурних процесів в Центрально-Східній Європі (XX-XXI ст.)», 30 листопада – 1 грудня 2017 р., Харків; Міжнародній науковій конференції «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина. До 70-річчя заснування кафедри історії стародавнього світу та середніх віків КНУ ім. Т. Шевченка», 1 грудня 2017 року, Київ. Також результати дисертаційного дослідження були представлені в доповідях на трьох міжнародних конгресах: Міжнародному конгресі Асоціації слов'янських, східноєвропейських та євразійських студій та Міжнародної асоціації гуманітаріїв (ASEEES-MAG Summer Convention), 26-28 червня 2016 р., Львів; Конгресі Міжнародної асоціації гуманітаріїв (International MAG Convention), 27-29 червня 2018 р.; Конгресі міжнародних східноєвропейських досліджень: Концепції, джерела та методологія (Congress of International Eastern European Studies: Concepts, Sources and Methodology), 21-23 вересня 2018 р., Київ. Виголошено доповіді на трьох наукових семінарах у Нью-Йорку, Києві та Львові: доповідь «Шляхтич у міщанстві: взаємини міщан і шляхти на руських землях XV – початку XVII ст. через призму сеймових конституцій» (Науковий семінар в УВАН у Нью Йорку 22 січня 2017 р.); доповідь на науковому семінарі кафедри історії Центральної та Східної Європи КНУ ім. Т. Шевченка «Образ ідеального міщанина в уявленні руських міщан XVI – першої половини XVII ст.» (6 березня 2019 р.); доповідь на науковому семінарі з інтелектуальної історії Українського католицького університету «Династія Ягеллонів в українській історіографії» (18 квітня 2019 р.)

Публікації. Викладені в дисертації положення відображені у трьох монографіях – «Міське самоврядування на українських землях у XIV-XVI ст.»

[електронний ресурс] (Прага, 2000) (11 друк. арк.), «Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – поч. XVII ст.» (Львів, 2002) (14,9 друк. арк.) та «Антропологія міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII століття» (Київ, 2019) (45,9 друк. арк.), у 21 статті в наукових фахових виданнях (з них 15 у вітчизняних і шість у закордонних), восьми статтях апробаційного характеру, вміщених у матеріалах міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій та конгресів, п'яти статтях у інших наукових виданнях, які додатково розкривають результати дослідження (загальний обсяг опублікованих монографій і статей – понад 100 друк. арк.), а також у навчальному посібнику, рекомендованому МОН України, обсягом 45,4 друк. арк.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження, а також наявною джерельною базою. Робота складається із вступу, шести розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації становить 465 сторінок тексту, з них основного тексту – 364 сторінки. Список використаних джерел і літератури налічує 835 позицій (167 джерел, з яких 37 неопублікованих, а також 654 позиції літератури та 14 позицій інтернет-ресурсів).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, хронологічні та географічні межі роботи, її наукову новизну та можливості практичного застосування.

У **першому розділі** роботи «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження», який містить три окремі підрозділи, розглянуто стан вивчення проблеми, подано загальну характеристику використаних джерел, обґрунтовано методологічні й теоретичні засади дисертації, а також дано визначення історичної та правової антропології, окреслено їх місце серед інших історичних та правових дисциплін.

У **підрозділі 1.1** «Стан дослідження проблеми» охарактеризовано здобутки українських та зарубіжних дослідників міського права. Сьогодні не надто актуальними в контексті світової історіографії є традиційні історико-правові дослідження міського самоврядування², навіть попри те, що в нас вони

² *Резников А.* География и особенности распространения магдебургского права в странах Центральной и Восточной Европы // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ, 2009. № 4. URL: <http://stationline.org.ua/pravo/100/17072-geografiya-i-osobennosti-rasprostraneniya-magdeburgskogo-prava-v-stranah-centralnoj-i-vostochnoj-evropy.html>; *Гладка Г.* Поширення магдебурзького права на українських землях XIV – першої половини XIX ст.: історико-правовий аспект // Гілея: науковий вісник. Київ, 2011. Вип. 51 (№ 9). С. 10–15; *Кобилецький М.* Магдебурзьке право у країнах Центральної Європи // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія юридична. Львів, 2010. Вип. 50. С. 72–79; *Кириченко Ю.* Поширення магдебурзького права та його особливості в містах України // Форум права: електронне наукове фахове видання. 2011. № 4. С. 361–366; *Котенко Т.* Особливості поширення магдебурзького права у слов'янських народів // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. Київ, 2007. Вип. 74–76. С. 146–149; *Лисенко І.* Магдебурзьке право в українських землях // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Донецьк, 2010. № 3–4 (45–46). С. 114–118 та ін.

досі далекі від вичерпності. Слід пам'ятати, що в дорадянському й еміграційному українському історіописанні містознавчі студії не були у фаворі; історію наших міст пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби досліджували здебільшого польські науковці³. У радянський час українські історики теж практично оминали цю тематику, якщо ж і звертали увагу на міське життя, то здебільшого в контексті соціальних конфліктів. Інтерес до міської історії в Україні зріс на початку 1990-х років. Однак тут усе ще бракує оглядів локаційних привілеїв за окремими регіонами, досліджень динаміки локаційних процесів, вивчення специфіки малих і приватновласницьких міст тощо. В українській історіографії й досі відкриті питання про теорію міст і їх класифікацію. Та зважаючи на світову «історіографічну моду», такі традиційні історико-правові студії вже були б анахронізмом. Отже, українська історіографія в царині містознавства перескочила через один із найважливіших етапів свого розвитку. Тобто, до всіх перелічених вище й дотичних тем, що їх європейська історіографія опрацьовувала головню в XIX – середині XX ст., в Україні повернулися лиш у 1990-х. Однак відкриті кордони та глобалізація науки доволі швидко зробили свою справу: стало зрозуміло, що такі підходи вже дуже відстають від того образу минулого, що його зуміла досягнути світова історіографія. Українські дослідники, щоб бути цікавими закордонним колегам, подолати провінційність і загумінковість, мусили змінювати історіографічні обрії та пристосовуватися до вимог сучасності⁴. Серед українських вчених, які вивчали ті чи інші аспекти правової організації міст пізнього середньовіччя і ранньомодерної доби, життя і правовий статус різних категорій міського населення, можна назвати Мирона Капраля, Володимира Дятлова, Андрія Зайця, Ореста Зайця, Наталю Білоус, Ігоря Сердюка, Миколу Кобилецького, Василя Кіселічника, Анатолія Резнікова та інших.

Нові тенденції більшою чи меншою мірою помітні і у вітчизняній історіографії, зокрема й у дослідженні руських міст. Самоврядування та правову організацію в містах доволі добре опрацювала польська історіографія, за посередництва якої до українських містознавчих студій часто й доходять найновіші наукові тенденції. Серед польських авторів, які досліджували ті чи інші питання життя міст-магдебургій, варто назвати Марію Богуцьку, Генрика Самсоновича, Анджея Янечека, Станіслава Курася, Ришарда Щигела, Марека Слоня, Уршулю Совіну, Агнешку Бартошевич, Броніслава Геремека та ін.

Також узагальнюючі праці: *Кобилецький М.* Магдебурзьке право в Україні (XVI – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження. Львів, 2008; *Резніков А. В.* Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис): монографія. Луганськ, 2006.; *Крамар С.* Місто Кам'янець на Поділлі у XIV – XVIII століттях: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад. Кам'янець-Подільський, 2010.; *Кіселічник В. П.* Львівське міське право (друга половина XIII – початок XX століття): монографія. Львів, 2011 та ін. Більшість цих досліджень надто оглядові, не переобтяжені новими відомостями, як і залученням нових джерел. Дещо вирізняється в пізнавальному сенсі остання з перелічених праць, хоч і вона охоплює надто великий хронологічний період, щоби справді глибоко досягнути тему.

³ Див.: *Гошко Т.* Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII–XVIII ст. в українській та польській історіографії: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1999.

⁴ Див.: *Зашикільняк Л.* Виклики сучасної історіографії: світовий та український контекст // Україна модерна. Київ; Львів, 2005. Ч. 9. С. 7–14; *Ададуров В.* Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника) // Український історичний журнал. 2013. №. 2. С. 4–23.

Питання права та правових джерел активно досліджували Юліуш Бардах, Станіслав Кутшеба, Гжегож Ковальський, Вацлав Урущак, Зігфрід Римашевський та інші. Цікаві міркування щодо антропології міського права висловлював у своїх роботах російський дослідник Александр Рогачевський.

У **підрозділі 1.2** «Джерела» проаналізовано основну джерельну базу дослідження. Дисертаційна робота побудована за принципом розгляду окремих груп джерел, що дало можливість показати їх інформаційний потенціал щодо дослідження антропології міст і міського права на руських землях Корони Польської. До найважливіших джерел належать «Саксонське зерцало», твори Бартломея Гроїцького, Павла Щербича та Павла Кушевича. Саме їх при укладанні «Прав по которым судится малороссийский народ» в 1743 р. було названо серед джерел формування малоросійського/українського права. Для вивчення правових уявлень міщан важливими є офіційні спроби кодифікації права, першою серед яких був Статут Ласького (1506 р.), а також конституції сеймів за період, який досліджується. Чимало інформації про життя міст дають їхні локаційні привілеї, які можна розцінювати як відправні точки історії поодиноких міст. Вони свідчать не лише про правові аспекти організації нового поселення, а й про уявлення його мешканців. Доповнюють дані про систему цінностей тогочасних міщан літературні та філософські тексти досліджуваної доби.

Звісно, ідеальні формули правових джерел, проаналізовані в роботі, треба накладати на дані конкретних актових матеріалів насамперед місцевого походження, але без розуміння «ідеалу» годі розібратися в повсякденних практиках, бо одні ситуації були передбачені правом, інші – виходили за його межі, а отже, одні були нормою, другі ж – аномалією. Контекстуалізують і верифікують дані правових джерел витяги з окремих джерел актового характеру – з міських рахункових книг, книг міської ради, книг прийняття до міського права. Використано окремі міщанські тестаменти та офіційні листи від ради Львова до різних адресатів. Більшість із цих джерел ніколи не публікувалися, тому в дослідженні залучено документи з Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, Центрального державного історичного архіву України, м. Львів, а також із Головного архіву давніх актів у Варшаві та Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Однак основою роботи стали правові джерела, аналіз яких є абсолютно необхідною передумовою для глибокого дослідження міського соціуму XIV – першої половини XVII ст., його повсякдення й історичного розвитку.

У **підрозділі 1.3** «Методологічні й теоретичні засади» охарактеризовано основні методи дослідження та методологію, яка була використана в роботі. Найперше проаналізовано принципи правової антропології, яка є одним із нових напрямів дослідження історії міського права. Вона тісно пов'язана з уже доволі напрацьованим напрямом – антропологією історії міста, але робить картину більш цілісною, акцентуючи, крім іншого, на формуванні правової свідомості міщан і на процесах юридизації міського соціуму.

Визначень антропології права (або ж юридичної антропології) є чимало. Найпопулярніше, мабуть, таке: це наука, що досліджує процеси юридизації суспільства (Єлена Агафонова, Анатолій Ковлер та ін.). Саме такого підходу дотримувалася авторка в ході дослідження. Головний акцент тут перенесено на вивчення людини в системі тих правових відносин, що формують світ довкола неї. Адже один із чільних принципів права в антропологічному контексті – кожен індивід у конкретному суспільстві наділений певними правами й обов'язками, які визначають і обмежують його можливості, сферу діяльності та взаємини з іншими членами соціуму й державою. Правові рамки, які визначають місце і роль людини в суспільстві, впливають не лише на спосіб її життя, а й на формування її ментальних імперативів. Антропология права є дисципліною, що перебуває на перетині цілої низки інших гуманітарних дисциплін: соціальної, культурної, філософської, теологічної (зокрема біблійної), історичної антропології тощо. Вона передбачає міждисциплінарність у дослідницьких підходах і поглядах. Сьогодні антропология права як окремий напрям правових студій набула чималого розмаху. Науковці розглядають як принципи розвитку антропології права (О. Агафонова) та її місце серед правових дисциплін (О. Пучков), так і питання, пов'язані з методологією антропологічних досліджень у царині права (В. Плєска). До сфери юридичної антропології, чи антропології права, Норбер Рулан відносить доволі широкий спектр питань, зокрема: кровної спорідненості, створення та функціонування інституту сім'ї, соціального становища дитини, процедури укладання суспільних договорів, врегулювання внутрішніх конфліктів і типологію доказів при цьому, системи покарань, насильства у суспільстві, ставлення до нього та боротьби з ним, результатів впливу одних культурно-правових систем на інші, технік кодифікації права тощо. Французький дослідник зазначає, що багато з цих питань перегукуються з тим, що досліджує історична антропология, правова натомість своїм предметним полем і теоретичним розвитком більше пов'язана із соціальною та культурною антропологією, ніж із правом. Тому, на його думку, з розвитком науки, а саме у XXI ст., історична антропология й антропология права зближаться⁵.

У роботі також використано культурно-антропологічний підхід до вивчення минулого, або ж історико-антропологічний підхід, згідно з яким у історичному дослідженні відбувається пізнання однієї культури іншою, тобто культури минулого культурою сучасності. Люди сприймають світ, що їх оточує, як і його історію, в системі тих мисленневих категорій, які притаманні їх часові і культурі. Разом з тим, історико-антропологічний підхід у поєднанні з історичною герменевтикою передбачає спробу проникнення в світ людей минулого, розшифрування їхніх культурних кодів. Йдеться, отже, про «переклад» культури минулого за допомогою категорій сучасної культури. На українському матеріалі першою почала послідовно інтерпретувати події та явища ранньомодерної історії в антропологічному ключі Наталя Яковенко⁶, чий

⁵ Рулан Н. Юридическая антропология. Москва, 1999. С. 11.

⁶ Див. зокрема: Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.

праці стали методологічними зразками для інших українських дослідників (Наталя Старченко, Максим Яременко та ін.)

Головними методами дослідження стали зокрема антропо-правовий⁷, історико-критичний (зовнішня і внутрішня, аналітична і синтетична критика джерел) та історико-порівняльний. Застосовано підходи символічно-інтерпретативної антропології з використанням методу насиченого опису (Кліффорд Гірц), коли в дослідженні переважає не спостереження і накопичення фактів, а інтерпретація, експлікація, навіть більше, експлікація експлікацій⁸. При тому для антропологічних досліджень дуже важливо, щоб автор тлумачив соціальні та культурні процеси за допомогою тих норм і категорій, що їх випродукувало суспільство, яке досліджується.

До використаних у роботі методів належать також історична герменевтика та семіотичний аналіз (Джон Ділі, Томас Себеок). Один із класиків семіотики, американський філософ Джон Ділі, стверджував, що сама її суть «полягає в усвідомленні того, що весь без винятку людський досвід є інтерпретованою структурою, яка опосередковується і живиться знаками»⁹. Інакше кажучи, життя кожної людини, як інтелектуальне, так і соціальне, ґрунтується на використанні певних символів і обміні ними. Ми репрезентуємо себе через певну систему знаків і сприймаємо довколишній світ і своє оточення також опосередковано через певні символи. А що репрезентативна діяльність відрізняється від культури до культури, то й знаки, які використовують люди, зокрема й на щодень, варіюють, бо їх визначають специфічні світоглядні шаблони, сформовані в рамках певної культури¹⁰. Середньовіччя та ранньомодерна доба наповнені своїми особливими сенсами та смислами, що були закодовані в певних символах, розшифрувати які становить одне із засадничих завдань історика. Методологічними зразками використання герменевтики і семіотичного аналізу до середньовічного та ранньомодерного матеріалу послужили праці Мішеля Пастуро, Жана Делюмо, Жака Ле Гоффа та Арона Гуревича.

Другий розділ дисертації «Символічний та метафоричний світ в уявленні міщан через призму “Саксонського зеркала”» присвячено аналізу пам’ятки, яка стала основою принципів та філософії міського права у країнах Центральної та Східної Європи.

У **підрозділі 2.1.** «Айке фон Репков і його “Sachsenspiegel”» наведено короткі відомості про автора «Саксонського зеркала», історію створення цієї пам’ятки, її збереженість та з’ясовано її роль в історії права та літератури. Особливу увагу присвячено чотирьом збереженим ілюстрованим рукописам «Саксонського зеркала». Структура цього правового збірника, по суті, вказує

Київ, 2002; *Її ж.* Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ, 2012.

⁷ Детальніше див.: *Гудима Д.* Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки // Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. С. 122-125; *Штурцев Ю.* Антропологія права як форма наукової діяльності // Проблеми філософії права. 2006-2007. Т. IV-V. С. 193-199.

⁸ *Гірц К.* Інтерпретація культур. Вибрані есе. К., 1993. С. 16.

⁹ *Ділі Дж.* Основи семіотики / пер. з англ. та наук. ред. А. Карась. Львів, 2000. С. 41.

¹⁰ *Sebeok T.* Signs: An Introduction to Semiotics. Toronto; Buffalo; London, 2001. P. 8.

на його цільову аудиторію: вільні люди середнього та вищого суспільного стану. Право перших відображала та частина «Саксонського зеркала», що дістала назву «Земське право» («Ландрехт»). Її було поділено на три книги, а ті – на статті та параграфи. Одним із найважливіших постулатів, який було покладено в основу фон Репкового твору, є принцип персоніфікації права (право було персональним, а не територіальним). Окремо у підрозділі проаналізовано мотиви Айке фон Репкова при створенні цієї пам’ятки права.

Підрозділ 2.2 «Символи й метафори в “Саксонському Зеркалі”» присвячено найважливішим принципам середньовічної ментальності. Тут наголошено, що автор «Саксонського зеркала» намагався передати особливості своєї епохи та чинного тоді права не лише прямим текстом, а й через численні символи і метафори, характерні для мислення людей його доби. Сама назва твору є метафоричною, на що Айке фон Репков вказує на перших же сторінках своєї праці. Як показав Ж. Ле Гофф, образ зеркала є одним із великих образів середньовіччя. «Саксонське зеркало» відображає не лише правові уявлення пізньосередньовічного суспільства, а й окремі категорії світосприйняття та культури людей тієї епохи. Метафори і символи, використані його автором, мають біблійне коріння. І в тому нічого дивного, бо світопорядок сприймався як підтвердження Святого Письма, і все в ньому могло бути пояснене як натяк на щось вище й наближене до Бога. Біблійні витоки має і теорія «двох мечів», що символізувала дві тогочасні влади – духовну та світську. Хоч фон Репков намагався займати нейтральну позицію в суперечці між імперією та папством, у «Саксонському зеркалі» прослідковується спроба розмежувати світське й церковне право, обмежити вплив папи на світську владу, для чого й було залучено згадану теорію. Теорія «двох мечів» мала довге життя, у другій половині XVII ст. її реанімував на руських землях Лазар Баранович у збірці проповідей із промовистою назвою «Меч духовний» (1666 р.).

Саме зі Святого Письма Айке фон Репков черпав символіку чисел. Він не раз використовує два, три, шість тощо, та чи не найчастіше – сім – число духовної досконалості, що, як відомо, доволі часто повторюється в Біблії, зокрема у Старому Заповіті. Уже на самому початку свого твору Айке, намагаючись пояснити своє бачення світобудови, вдається до семирівневого поділу сучасного йому суспільства. Для пояснення різних правових сюжетів автор використовує різні числові комбінації, кратні семи.

Символи проникали в різні сфери життя, ставали базою ментального інструментарію доби середньовіччя. Число, колір, форма, тіло, жест, тварина чи рослина – все це могло мати не лише прямий, а й прихований зміст. Цих смислів, закодованих у знаках і образах, у «Саксонському зеркалі» годі перелічити. Символіка жести, тіла, чисел мала біблійні корені, адже саме релігія була системотворчою щодо ментальних імперативів людей середньовіччя. Більшість із цих символів і метафор перейшли до наступних історичних епох – пізнього середньовіччя й ранньомодерної доби – і лягли в основу подальшого розвитку ментальності та ціннісних категорій у різних суспільних верствах, і міщан також.

Людам, які виростили на символіці й алегоріях християнства, всі ці символи, закладені як у текстах, так і в ілюстраціях які ці тексти супроводжували, були добре зрозумілими, натомість сучасному читачеві, не надто обізнаному з символами й жестами середньовіччя, його релігійною культурою, трактувати зміст та ілюстрації «Саксонського зеркала» буває непросто. Однак, в усіх них закладені глибинні смисли, які допомагають збагнути не лише текст, а й епоху загалом.

Підрозділ 2.3 «Гендерні проблеми в “Саксонському зерцалі”» висвітлює уявлення автора пам’ятки та його сучасників про права і обов’язки людей різних статей та різних вікових категорій. Те, що метафору тіла автор «Саксонського зеркала» вживає при статтях щодо спорідненості, родинних стосунків, є досить симптоматичним і не випадковим. Якраз у XIII ст. законом було утверджено християнський шлюб, і питання родини, законного походження та, відповідно, права на успадкування майна стають чи не найголовнішими. А що твір Айке фон Репкова передусім задовольняв потреби й запити тогочасного суспільства, то й питання родини, взаємин чоловіка та жінки, дітей, спадку тощо годі було в ньому оминати. За «Саксонським зерцалом» законність народження, до прикладу, пильнували протягом кількох поколінь і позашлюбних ущемлювали в правах. Цим питанням у збірнику загалом присвячено кілька окремих статей, які проаналізовано в цьому підрозділі. За тогочасними уявленнями, жінку було створено не за образом і подобою Божою, тож вона не могла діяти самостійно і потребувала опікуна. Для Айке те, що жінка не була повноправним членом суспільства, було таке очевидне, що він навіть не завдає собі клопоту якось спеціально це пояснювати. У середньовіччі не виявляли особливої уваги до вагітних. Таке нейтральне чи байдуже ставлення до жінок при надії було характерним для всіх станів суспільства. Однак, «Саксонське зерцало» засвідчує, що у XIII ст. тут відбуваються певні зміни, що було пов’язано із утвердженням культу Богоматері. В цей же час під впливом культу немовляти Ісуса змінюється і ставлення до дітей. Все це знайшло своє відображення в тих приписах, які містяться на сторінках «Саксонського зеркала», що й продемонстровано на конкретних прикладах у цьому підрозділі. Також тут проаналізовано ставлення автора і його сучасників до сексуальності і сексуальних злочинів, які заслуговували на жорстоку кару.

У підрозділі 2.4 «Поширення і вплив “Саксонського зеркала”» проаналізовано вплив цієї правової пам’ятки на розвиток права в Європі і зокрема на руських землях. Також розглянуто вплив «Саксонського зеркала» на формування норм міського німецького права і чинники, які цьому сприяли. Щоправда, вплив «Саксонського зеркала» на теренах України був не так прямий, як опосередкований – через твори Міколая Яскера, Павла Щербича та Бартомея Гроїцького. Але це ніяк не може применшити ролі цієї пам’ятки для розвитку права всієї Європи, зокрема й України.

«Саксонське зерцало» залишається важливим джерелом не лише для історико-правничих студій, а й для вивчення різних аспектів історії

європейського середньовіччя, зокрема й тодішньої ментальності. Це справді невичерпне джерело для досліджень як феодального, так і міського права тогочасної Європи. Водночас воно відображає систему уявлень людей XIII ст., і не тільки правових. Наповнене метафорами доби пізнього середньовіччя, воно відображає тогочасний символічний світ, що для людини тієї епохи часто був не менш вагомим, аніж світ реальний.

Третій розділ дисертації «Статут Ласького як джерело до історії правосвідомості міщан» присвячений першій офіційній спробі кодифікації права Корони Польської. Поряд із «Саксонським зерцалом» і німецьким звичаєвим правом, що його воно головно відображало, на формування міського магдебурзького права мало вплив і право римське. Доволі добре це видно з так званого Статуту Яна Ласького. Третій розділ дисертації складається з трьох підрозділів.

У **підрозділі 3.1** коротко розглянуто життя та діяльність Яна Ласького, який мав безпосередній вплив на укладання збірника чинного права в Польському Королівстві, зокрема й міського.

Підрозділ 3.2 присвячено історії Радомського сейму 1505 року, який увінчався прийняттям конституції «Nihil novi», що заклала основи шляхетської демократії. На Радомському сеймі були ухвалені й менш знакові, але теж важливі рішення, зокрема про набуття сеймовими конституціями юридичної сили лише з часу їх оприлюднення. Було затверджено і низку тимчасових конституцій, які мали силу лише до наступного сейму. Радомський сейм 1505 року ввійшов до історії ще й тому, що саме його учасники звернулися до короля Александра Ягеллончика з проханням оприлюднити збірку чинних у Польському королівстві прав. Роботу над втіленням цього проекту було доручено великому коронному канцлерові Яну Лаському.

У **підрозділі 3.3** проаналізовано Статут Ласького, друга частина якого стосується міського права. Статут містив документи двох типів. По-перше, тут опубліковано публічні конституції й індульти, що були ухвалені та затверджені. По-друге, т. зв. «права людські та Божі, motu proprio короля до привілею додані». Проаналізовано також унікальний дереворит, вміщений на сторінках Статуту.

Підрозділ 3.4 присвячено аналізу викладу основ міського права у Статуті Ласького. Ці норми були викладені у другій частині Статуту, яка на відміну від першої, не була затверджена королівським привілеєм, тому, на думку окремих дослідників, мала неофіційний характер. Але оскільки даний збірник пройшов через вальний сейм і укладений був із волі короля, то жодну його частину не могли розглядати як справу суто приватна. Ян Ласький не міг бути одноосібним автором Статуту. Щодо другої його частини, пов'язаної з міським правом, серед ймовірних співавторів дослідники вказують на правника та граматака Станіслава Заборовського, хоч у самому тексті Статуту жодним словом не згадано ні його, ні інших осіб, які могли бути причетні до роботи над виданням.

Німецьке право у Статуті подано в такому порядку: Вайхбільд, Ландрехт, Любецьке право, Ленрехт і репробаційні булли, вміщені за текстом трактату «Сума Раймунда Партенпейського» («Summa utriusque juris doctoris Raimundi»). Власне, про такі складові Статуту Ласького повідомляє вже конфірмаційний привілей короля Александра. «Сума Раймунда Партенпейського» – чи не найбільш дискусійне джерело Статуту. Достеменно не відомі ні час написання твору, ні його автор. Загалом донині вціліло 17 рукописів цього твору: вісім у Польщі та дев'ять – поза нею. «Summa utriusque iuris Raimundi» була доволі популярною у XV ст. Її використовували в міських судах (зокрема в лавничих і війтівських), зокрема й на руських землях. Ще в XVI ст. на неї спорадично посилаються, однак поширення трактатів Міколая Яскера, а згодом Павла Щербича та Бартломея Гроїцького, простіших і за мовою, і за структурою, змаргіналізували його вплив на міське судочинство.

У Статуті Ласького немає приписів хелмінського (кульмського) права, хоч його вживано на землях Корони ширше, ніж любецьке право. Цей факт можна пояснити тим, що норм хелмінського права не було в тих рукописах, якими послуговувався канцлер. Статут Ласького в частині міського права був здебільшого компілятивним. Але він мав певний вплив на формування правових уявлень на землях Корони, в тому числі і у містах.

Четвертий розділ дисертації «Уявлення про право та міський соціум у кодексах міського права другої половини XVI – початку XVII ст.» присвячено аналізу потенціалу трактатів П. Щербича, Б. Гроїцького та П. Кушевича для дослідження антропологічних аспектів історії руських міст у XVI – першій половині XVII ст. У повсякденних міських судових і адміністративних практиках використовували передовсім кодекси міського права. Хоч за XVI ст. у Польському королівстві їх було укладено чимало, та справді практичне, або відносно практичне, значення мали лише декілька – насамперед праці Гроїцького, Щербича та Кушевича. Якщо перші двоє трактували норми магдебурзького права, то третій спробував кодифікувати право хелмінське, не надто поширене на руських землях. Утім, трактат Кушевича не випадково згадано серед джерел «Прав по которым судится малороссийский народ»: бодай уявно він був важливим джерелом міського права і впливав на формування правових норм наступних епох. Четвертий розділ поділено на десять окремих підрозділів.

Історія вивчення джерел міського німецького права на руських землях починається у середині XVIII ст. від укладання кодексу «Права по которым судится малороссийский народ», автори якого зробили 1580 посилань на норми німецького права. Аналізу того, як трактували джерела міського німецького права на руських землях укладачі кодексу 1743 р. і який це мало вплив на подальше дослідження джерел цього права присвячено **підрозділ 4.1** «Проблема джерел міського права України».

У **підрозділі 4.2** «Спроби уніфікації міського права в Короні Польській» розглянуто низку спроб опису і систематизації міського права, що було чинне на теренах Польського Королівства. Насамперед з'ясовано причини, через які

виникла потреба у писаному праві. У пізньому середньовіччі, мірою поширення концепції про розділення душі й тіла та поступового усвідомлення індивідуальної свободи, людина практично отримує право вибору. Вибір людини мав би на щось спиратися і чимось регламентуватися, тому постає потреба в систематизованому писаному праві. Саме зміна принципів світосприйняття, почасти пов'язана із проникненням в суспільство нової ідеології, елементів гуманізму, спонукала записати й кодифікувати право, передусім державне, а також міське.

Чимало правових текстів були переказами «Саксонського зеркала», в якому вбачали основу німецького права. Такими були трактати Яна Цервуса Тухольчика, Міколая Яскера, Яна Кірштайна та ін. На руських землях, проте, найпопулярнішими були виклади Бартломея Гроїцького та Павла Щербича. Із уживаних подекуди норм хелмінського права перевагу надавали приписам у викладі Павла Кушевича. Ці, у ґрунті речі, приватні спроби кодифікації міського права другої половини XVI – початку XVII століття й досі є неоціненними джерелами для дослідження правосвідомості міщан того часу та світу їхніх уявлень.

У **підрозділі 4.3** «Вплив гуманізму» проаналізовано проникнення у міський соціум ідей ренесансного гуманізму і Реформації та їхній вплив на світосприйняття міщан і на їхнє бачення своїх прав і обов'язків. Ці уявлення були відображені у приписах міського права, укладених наприкінці XVI – на початку XVII ст. На формування правових уявлень міщан великий вплив мала також правова література, яка була не лише у магістратських бібліотеках, а й у приватних книгозбірнях. Її популярність свідчить про розвиток і зростання правової свідомості тогочасних міщан. Зі зростанням ролі писаного слова, коли ним стали послуговуватися не лише люди високої освіти, латина поступово втрачає своє значення. Саме в цей час популярною стає думка, що право має бути зрозумілим для загалу, бо за неусвідомлений злочин не може бути накладено відповідальності. Виник суспільний запит на перехід від латини до живих національних мов, зокрема й у сфері права. Розуміти норми права мали і ті, хто судив, і ті, кого судили. До популяризації цієї ідеї великою мірою доклалися гуманісти.

Правники XVI–XVII століть поділяли право на Боже, природжене, або природне, й людське. Аналізові цієї концепції та її трактувань у кодексах міського права досліджуваної епохи присвячено **підрозділ 4.4** «Право Боже, природне та людське». Ця теорія не була новою: подібні думки висловлював іще Тома Аквінський. У текстах інтелектуалів доби гуманізму вона зазнає деякої трансформації. Під їхнім впливом в уявлення міщан XVI ст. ввійшло розуміння відносної рівності права за однакових умов і обставин для різних осіб. Тоді ж змінюється на краще ставлення до людей із фізичними вадами. Концепція поділу права на Боже, природжене і людське ввійшла до всіх кодексів міського права XVI–XVII століть, причому в їхніх вступних частинах. У XVI столітті важливим стає розуміння не лише божественної природи, а й верховенства права. Про гуманістичне спрямування творів Гроїцького,

Щербича і Кушевича свідчить те, що чинне право, передусім міське, вони прагнули викласти рідною мовою, зробити тексти доступними всім, також і тим, хто не надто вільно почувався в латині. Однак, у творах цих трьох правників були відчутні не лише впливи ідей гуманізму, а й рудименти середньовічних уявлень про світ, право, людину, суспільство. До таких пасажів належить зокрема й теорія «двох мечів», викладена в цих трактатах.

У **підрозділі 4.5** «Право і мораль» проаналізовано систему цінностей і моральних імперативів міщан XVI – першої половини XVII ст. Уже в артикулах про засади формування ради й лави прочитується уявлення міщан про «чоловіка доброго», гідного поваги та послуху. Окрім обмежень щодо віку, важливого значення надавали майновому статусу міщанина. Автори кодексів відходили від середньовічного трактування бідності й багатства, де засуджувалося останнє, бо воно стояло людині на перешкоді осягнути Бога. Саме бідність з погляду середньовічної християнської моралі розглядалася як справжня чеснота. Відповідно до цих уявлень, у містах ухвалювали сumpтуарні постанови. Практика такого законодавства відома в Короні Польській із XIII століття, але значного розвитку вона набула лише в XIV-му. Регламентацію цих питань часто здійснювали на рівні окремих міст через місцеві вількири. Однак у XVI столітті ситуація зазнає поступових змін. Під впливом ідей Реформації бідність перестала бути чеснотою, а багатство вже не розглядали як беззаперечне зло. Воно могло як зашкодити людині осягнути райську насолоду, так і допомогти. Зазнає змін і ставлення до праці й до жебраків та неімущих. Важливе значення для міщан мало правильне походження. На цьому наголошували як Гроїцький так і Щербич. Відповідно, безчесним не міг бути той, хто походив від двох дідів і двох бабусь, а також від батька й від матері, чий предки мали бездоганну репутацію. При тому не вважалося чимось негідним кількаразове одруження, хоч назагал ставлення до сексуальних стосунків у середньовіччі було доволі складним і неоднозначним. Високо цінували дівочу цноту, а за насильство над жінками відповідно до норм міського права передбачалося суворе покарання. Страту на горло присуджували за перелюб, і вона була однаковою як щодо жінок так і щодо чоловіків, яких звинуватили у цьому злочині. Всі ці уявлення перегукувалися із біблійними твердженнями. Наприкінці XVI ст. норми моралі стають більш еластичними. Чоловіків за перелюб карали вкрай рідко. Та й щодо жінок за подружню зраду не завжди передбачалася страта. Щербич називає шість причин, коли чоловік не мав мстити за зраду дружини: якщо він сам зраджує; якщо їй сам на те причину дав; якщо його вдома довго не було, так що його вважала померлим; якщо жінка вчинила те з примусу; якщо чужоложника жінка вважала за свого чоловіка; якщо законний чоловік після доведеної зради її надалі утримує, а отже, потурає. Відтак, частину провини за вчинений жінкою перелюб тут уже покладено на чоловіка, що перегукується із твердженнями з Нового Заповіту. Щоправда, Гроїцький у справі перелюбу категоричніший і вважає, що перелюб завжди слід карати смертю. Неприпустимим за нормами міського права було і спонукати будь-кого до

перелюбу. Теоретично осудною була проституція, хоч вона й була доволі поширеною в тогочасних містах. Рівень проституції у містах Речі Посполитої був нижчим, аніж у Західній Європі. Ситуацію, коли внаслідок перелюбу чи проституції жінка вагітніла й народжувала дитину, також уважали неприпустимою із погляду як моралі, так і права. Негідним порядного чоловіка вважалося все, що суперечило природному станові речей, приміром, інтимні стосунки з близькими родичками, тобто з пасербицею, мачухою, братовою донькою та іншими. Гріховними були й гомосексуалізм та зоофілія. Усе це були найтяжчі злочини, адже різко суперечили християнській моралі.

Із цим підрозділом безпосередньо пов'язаний **підрозділ 4.6** «Неповноправні жителі міст. Євреї», оскільки тут також йдеться про норми моралі і уявлення міщан про «правильний» і «неправильний» триб життя у місті. Автори правових кодексів не раз звертаються до тих соціальних груп, що їх у тогочасному суспільстві вважали другосортними. Вони не мали всієї повноти прав, поваги й не могли займати певні посади. Для пізньосередньовічного й ранньомодерного соціуму цілком природним було іншування за релігійною, статевою та соціальною приналежністю. Євреї мали присягати окремо, і довіра до їхніх слів була не надто високою. За хелмінським правом, євреї не могли присягати проти християн у справах, що стосувалися фінансів. Лише якщо йшлося про тілесні ушкодження, позов єврея прирівнювався до позову християнина. Християни не могли одружуватися з євреями, бо це було трактовано як перелюб, а не шлюб. Якби хтось із євреїв навернув християнина у свою віру, то мав бути покараний мечем на горло. Основу правового статусу євреїв в Короні Польській було закладено каліським привілеєм Болеслава Побожного від 16 серпня 1264 р., який неодноразово підтверджували наступні правителі; згодом його було вписано до Статуту Ласького. У містах на руських землях були євреї, яких уважали «своїми», і євреї «чужі», а практика життя не завжди відповідала правовим приписам.

У **підрозділі 4.7** «Негідні» професії та заняття» також якоюсь мірою йдеться про моральні імперативи міщан. У правничих збірках Гроїцького, Щербича та Кушевича відображено негативне ставлення, реальне чи уявне, не лише до євреїв чи поган, а й до людей «негідних» професій. Перелік таких від XII до XVII століття він зазнав суттєвих змін. Насамперед, із нього зникла ціла низка занять, що їх із плином часу не лише перестали розглядати як такі, що заслуговують осуду, а й почали вважати доволі престижними, як-от професію купця чи кухаря. Однак, до людей певних занять негативне ставлення розтягнулося на віки. Такою «негідною», приміром, була робота ката. Хоч він і належав до міських слуг, а отже перебував під захистом права, спілкування з ним міський соціум не толерував. Негативне ставлення до «малодоброго» було почасти пов'язано із середньовічними уявленнями й табуїзацією крові. А що кат мав справу не лише з кров'ю, а й із убивством, що суперечило одній із заповідей Божих, а також із нечистотами, то це посилювало його табуїзацію в міському соціумі. Міське право в той чи той спосіб регламентувало діяльність міського ката, а також захищало його. Якою б негідною не вважали роботу

ката, вона була необхідна містові, бо ухвали судів треба ж було виконувати. У контексті символічного мислення й ритуалів, що оповивали суспільне життя, можна говорити про «театр права», в якому кат був одним із провідних акторів. Гроїцький, намагаючись виправдати катівське ремесло, все ж засуджував надмірну жорстокість, що нею часом грішили «майстри справедливості». Та все ж він намагався донести до міщан думку про важливість посади ката та його відповідальність перед громадою й Богом. Кат не лише виконував вироки судів, а й мав цілий ряд інших обов'язків, зокрема і щодо очищення міста від нечистот і бруду. Він був не найгірше забезпеченою у місті особою, адже йому не лише платили за роботу, а й надавали житло та окремі кошти на його утримання. Однак сам кат і його нащадки не могли розраховувати на добру славу у місті, як і чаклуни, чарівники та гравці в азартні ігри. Все це знайшло своє відображення як у приписах міського права XVI – першої половини XVII ст., так і у вількирах окремих міст.

У **підрозділі 4.8** «Уявлення про дитинство» розглянуто уявлення міщан про ранні періоди людського життя та про правове становище дітей у містах досліджуваного періоду. Люди середньовіччя мислили символічними категоріями, у Європі цей символізм мав яскраво виражене християнське забарвлення й був пов'язаний із символікою чисел, зокрема й у трактуванні життєвих етапів людини. За середньовічними уявленнями, людське життя поділялося на окремі періоди. Найчастіше у філософських трактатах того часу виділяли три або сім періодів людського життя. Межові дати окремих періодів життя людини зазвичай також були кратними семи, рідше – іншим числам, що теж мали символічне значення в біблійних текстах. Тема дитинства у правових трактатах в різний час відображала суспільні уявлення про повносправність і відповідальність. Уявлення про досягнення повноліття спиралося не так на формальну кількість років, як на реальні зовнішні фізіологічні ознаки. З уявленнями про дитинство і дорослішання пов'язане питання успадкування майна. Стать дитини у правових джерелах розрізняли лише з настанням *annos pubertatis* (років статевої зрілості), що було різним для обох статей, бо відтоді і хлопці, і дівчата могли обирати собі опікуна, з тією лише різницею, що другі не могли цілковито від нього відмовитися. За негідну поведінку дитину треба було карати, та все ж це покарання не мало бути надто суворим. Німецьке міське право захищало дітей від надмірних кар, насамперед від страти. За його нормами, захищеною була навіть ще ненароджена дитина, тому не можна було стратити вагітну жінку. До досягнення відповідного віку дитину вважали істотою несвідомою, яка зумисно вчиняти злочини не могла. Закон захищав і матеріальні права дітей. Діти від різних шлюбів мали рівні можливості щодо успадкування майна. За дитиною визнавали право на успадкування навіть у тих випадках, коли вона не виживала після пологів. Кодекси міського права XVI – першої половини XVII століття, хоч і декларують свою залежність від правових норм попередніх епох, однак містять чимало положень, що з'явилися в суспільстві допіру з появою ідей гуманізму і Реформації. Це добре видно саме

на прикладі прописаних там норм щодо ставлення до дитинства і до прав дітей, яке з плином часу зазнало трансформацій.

Підрозділ 4.9 «Уявлення про старість» присвячено розглядові правового статусу людей на останньому етапі їхнього життя. Ставлення до старості й людей похилого віку у XV–XVI століттях було амбівалентним. З одного боку, як і належить патріархальній культурі та християнській традиції, їм виказували повагу й шану, а з другого – в тогочасних літературних творах прочитується негативне ставлення до старості як до часу самотності й безнадії. У міському праві не було імперативу, що діти мають утримувати старих батьків. У правових текстах XV–XVI століть цьому періоду людського життя відведено геть мало уваги – можливо тому, що до справжньої старості, доживали тоді не так часто. Одне з важливих питань, пов'язаних зі старістю, – датування її вікового порогу. Не завжди релевантним є окреслення старості відповідно до кількості прожитих людиною років. Часто старість визначають медичними чи фінансовими показниками. З одного боку, це питання, хто веде господарство: старість визначалася з моменту, коли маєток переходив у руки представника молодшого покоління, бо стару людину характеризувала не лише певна фізична неміч, а й відсутність власного нерухомого майна. Другий показник – здатність до репродуктивної функції як чоловіків, так і жінок. Для жінок «старість» наставала раніше, ніж для чоловіків. На ставлення до старих людей певною мірою вплинуло середньовічне особливе сприйняття тіла. Особливо це стосувалося жінок у похилому віці. Відповідно до приписів міського права, старих людей не можна було віддавати на тортури. Вочевидь це було пов'язано з уявленням про те, що старі люди, як і діти, не завжди могли відповідати за свої вчинки. Люди, які мали понад 70 років, не мали бути опікунами насамперед тому, що самі вже таких могли потребувати. У цьому віці можна було відмовитися від опікунських функцій. Щоправда, Гроїцький залишає за старими людьми, на відміну від жінок, право діяти без опікуна. І старші люди з цього активно користали. Вони часто самотійно вели господарство, а деякі сфери економічного життя було здоміновано людьми похилого віку. Мова насамперед про перекупок – зазвичай немолодих удів, які не надавалися до іншої діяльності. Кодекси міського права другої половини XVI – початку XVII століття відображають уявлення тогочасного міського соціуму про етапи, що на них поділяли життя людини, детально описують правовий статус осіб різного віку, зокрема й у межових періодах – дитинстві та старості. Ці уявлення є складним переплетінням рудиментів середньовічної ментальності й засад доби гуманізму. При цьому такі суперечності могли бути викладені водночас в одному й тому ж артикулі того чи того кодексу.

У наступному **підрозділі 4.10** «Ритуал присяги» підкреслено важливість такого елементу середньовічного й ранньомодерного права як ритуали, що спиралися насамперед на символічні сенси та метафоричність сприйняття світу тогочасними людьми. Чи не найбільшу роль у них відіграла присяга, що супроводжувала практично всі судові процеси, і не тільки¹¹. До неї вдавалися в

¹¹ В українській історіографії однією з перших до цієї теми звернулася Наталя Старченко.

найрозмаїтіших ситуаціях, зокрема, при виборі урядників усіх рівнів, і при елекції короля також. Присягали на вірність містові й міські слуги, навіть такі, як рурмістри. А часом, якщо цю процедуру з тих чи тих причин ігнорували, самі міщани вимагали, щоб її було проведено. Кодекси міського права доволі детально пояснювали суть ритуалу присяги для упорядкування міського соціуму. Важливість його, як, зокрема, тлумачить Б. Гроїцький, полягала в тому, що у свідки брали самого Бога, він же й карав за кривоприсяжництво. Присягати слід було в першій половині дня. Це було пов'язано із середньовічними уявленнями про час і пору дня, що перепліталось із біблійними інтенціями: день до полудня асоціювався з життям Ісуса, а час опісля – із його смертю. Процедура складання присяги в різних ситуаціях і для різних верств суспільства відбувалася по-іншому. При прийнятті до міського громадянства, хоч присягу складали особисто, але її текст зачитувала визначена для цього людина, а новоявлений міщанин її дослівно повторював, стоячи навколішки перед розп'яттям і піднявши догори два пальці правої руки. Без цього символічного ритуалу присягу могли оскаржити. Символізм присяги відображено, крім іншого, у кількості свідків, які мали присягати в тій чи тій справі. Присяга, як і сам судовий процес, були доволі формалізованими. Відомо, що в Біблії значення різних явищ чи подій передано через символи й ритуали, що також були добре регламентовані та формалізовані. Це уявлення перейшло як у міські кодекси, так і у практику міського судочинства.

Приватні спроби кодифікації міського права другої половини XVI – початку XVII століття – насамперед трактати Бартломея Гроїцького, Павла Щербича та Павла Кушевича – є неоціненним джерелом для дослідження правосвідомості міщан того часу та світу їхніх уявлень. Ці праці свідчать, яких змін зазнала система цінностей європейського суспільства на межі XV–XVI століть і які дійшли до Корони Польської дещо пізніше – у XVI столітті. Водночас вони фіксують цілу низку середньовічних рудиментів на рівні ментальності міщан. Кодекси є сумішшю німецького, римського, канонічного та звичаєвого права. Та насамперед у них відображено таки систему цінностей жителів тогочасних міст, і на руських землях також.

П'ятий розділ «Сеймові конституції як джерело дослідження антропології міст і міського права XV – першої половини XVII ст.» присвячено аналізу того, як міську проблематику розглядали на вальних сеймах Корони Польської і Речі Посполитої і як через призму ухвалених на них конституцій можна досліджувати уявлення міщан і уявлення про міщан, якими були їхні взаємини зі шляхтою. Розділ поділено на п'ять підрозділів.

Те, як міщани бачили своє місце у тогочасному соціумі, зокрема відносно шляхти і держави, найкраще видно з аналізу сеймових конституцій. Саме цій проблемі присвячено **підрозділ 5.1** «Міщани і шляхта». Польська Корона була у своїй суті шляхетською демократією. Однак за всіх переваг, шляхта, яка була рівною перед законом, мала вирішальний вплив і активно захищала свої права, не була закритим середовищем. З одного боку, представники окремих станів захищали власні інтереси, а з другого, активно відбувалося взаємопроникнення

між ними, зокрема й між міщанським та шляхетським станами. Між шляхтою й містами не було антагонізму до середини XV ст., а власне тоді й починає формуватися сейм як представницький орган держави. Хоч у середині XV ст. на теренах Корони усталилися основи станової монархії, міста не відразу відчули ці зміни. У той час не були рідкістю устава, що однаково трактували як королівські, так і приватні міста. Для координації дій із захисту своїх прав міста спершу скликали окремі з'їзди, однак вони були явищем регіональним. У цей час з'являються регіональні союзи шляхти й міщан. Поступово позиції міст позірно слабшають, але це радше стосувалося справ політичних і участі в загальнодержавних рішеннях. Економічно міста зростають, а їхня верхівка дедалі більше переймається своїми власними інтересами. Шляхта відчуває потужність окремих міст, а відтак і потребу боронити свої власні інтереси. У 1490-х рр. було започатковано традицію постанов, спрямованих проти міщан. На початку XVI ст. міста втратили свою цінність для монарха як потенційний політичний союзник, вони економічно й організаційно не творили певної цілості й потуги (з огляду на розмаїття їхніх прав, а також низький рівень урбанізації в регіоні). Це стало очевидним на Радомському сеймі 1505 р., за рішенням якого представники міст не ввійшли до Посольської ізби. Ставлення до міщанства як шляхти, так і вельми залежної від неї королівської влади, у XIV–XVII ст. зазнало певної еволюції.

У **підрозділі 5.2** «Розмивання станових меж і спроби йому запобігти» розглянуто питання творення загальної міщанської свідомості. Межі станів у Короні Польській і Великому князівстві Литовському були розмитими: шляхтичі отримували міське право, та й міщани були не від того, щоб отримати нобілітацію. Мотиви проникнення шляхти в міщанське середовище, були різні: велика шляхта набувала в місті нерухомість і приймала міське громадянство; дрібна шляхта намагалася в такий спосіб поправити своє скрутне фінансове становище; третю групу становили знатні іноземці, які прибували до міста, набували тут нерухомість і приймали міське право. Ці процеси відображено в рішеннях сеймів, які намагалися запобігти процесові розмивання станових меж. Шляхті забороняли займатися міщанськими заняттями. Разом з тим, видавали численні приписи про обмеження процесу нобілітації і про контроль за ним з боку сеймів. Однак усі ці постанови не мали бажаного ефекту. Зможні міщани, «привласнюючи» ідеї сарматизму, не лише прагнули нобілітації для отримання привілеїв, а й намагалися жити як шляхта. На обмеження цього процесу були спрямовані сumpтуарні закони. Щоб запобігти розмиванню меж між станами, чинено спроби обмежити права міщан, насамперед у володінні землею. Ці постанови повторювалися на сеймах неодноразово, але без вагомого результату. Попри збільшення податків на земельні володіння, міщани не лише не позбулися цих маєтностей, а й далі їх примножували. Процес розмивання меж між міщанами та шляхтою був очевидним і незворотним.

Та навіть за такого стану справ потреби міст не було обійдено увагою на загальнодержавних сеймах. Аналізу цієї проблеми присвячений **підрозділ 5.3** «Справи окремих міст на сеймах». Міста в Короні Польській та в Речі

Посполитій не мали своєї репрезентації на сеймах, насамперед через пасивність у цьому процесі самих міщан. Упослідженість міст шляхтою – теза давня й дуже популярна, більшість дослідників сприймають її як аксіому. Але зі взаєминами міст із центральною владою у Короні й у Речі Посполитій далеко не все так просто. Справами міст не нехтували на сеймах. Щоправда, участь коронних і річпосполитських міст у політичному житті держави і справді була слабшою, ніж у Західній Європі. Вони не створили своєї окремої репрезентації у парламенті – такої, що представляла б загальні інтереси міщан, а не окремого міста. Але міщани самі не надто цього прагнули. З другої половини XV ст. польські міста не здатні були об'єднуватися заради того, щоб відстояти свої інтереси. Кожне місто пильнувало лише свої привілеї, які часом вступали у конфлікт з привілеями інших міст. Станова міщанська свідомість не сформувалася остаточно. Причинами цього були: порівняно низький рівень урбанізації регіону; невелика кількість великих міст; аграрний характер міських поселень; переважання міст приватновласницьких, де зазвичай міське право було обмежене власником, у деяких випадках воєводою чи старостою; багатоетнічність та багатоконфесійність міського населення. Чимало міст не мали економічних можливостей утримувати своїх представників на сеймах. Для вирішення важливих для себе питань міщани залучали окремих представників шляхетського загалу. І хоч представників деяких міст спорадично запрошували на сейми, та захищати спільні станові інтереси вони не були готові, що не сприяло посиленню ролі міст у державі. Міщани швидше вступали в спілку із місцевою шляхтою, аніж здатні були об'єднуватися з міщанами інших міст.

Не можна сказати, що на сеймах Речі Посполитої міста було обділено увагою. Крім податків і питань оборони, на сеймах розглядали й низку дрібних локальних питань, які стосувалися окремих міст. З метою зміцнення безпеки міст, часом на сеймах приймали постанови про обмеження шляхетського свавілля у містах. Часто міста лобіювали свої інтереси на сеймах через представників місцевої шляхти. Однак такі справи зазвичай були доволі коштовними і далеко не кожне місто могло собі це дозволити.

У **підрозділі 5.4** «Справи міської торгівлі на сеймах» розглянуто ті сеймові конституції, які стосувалися міської торгівлі й питань, пов'язаних з нею. Це, зокрема, право складу, дорожній примус, права та обов'язки іноземних купців, податків тощо. Це були питання, вирішення яких було в інтересах як великих, так і малих міст, королівських та приватних. Розгляд на сеймах справ про міську торгівлю й інші аспекти економічного життя міст також не свідчить на користь тези про їх упослідження в державі.

Чимало сеймових приписів було присвячено людям люзним, зокрема жебракам, про що йдеться у **підрозділі 5.5** «Ставлення до міського маргінесу». Ці люди своїм виглядом, стилем життя, поведінкою та звичаями не відповідали ustalеним суспільним нормам. У самоврядних містах, де життя було регламентоване й регульоване правом, жебраки і волоцюги були «іншими». За звичаєвим правом, жебраками вважали людей, які, перебуваючи в місті, не мали майна, постійного заробітку та інших сталих джерел доходу і зазвичай

жили з милостині. Середньовіччя, з його ідеалами аскетизму, добродісної убогості й милосердя, було найсприятливішим часом для цих людей. Панівна тоді доктрина милосердя мала біблійні корені. Однак у XIV ст. все змінилося. На перше місце поступово виходить страх перед чужим і незрозумілим. До лузних людей, або ж людей маргінесу у пізньосередньовічному й ранньомодерному суспільствах, надто ж у такому правовому й організованому, як міський соціум, ставилися як до таких, які порушують усталений і зрозумілий порядок, не надаються до повного контролю і впливу. Те, що громадяни міст ставилися до жебраків як до «інших», «чужих», незрозумілих, фіксує й Б. Гроїцький у т. зв. Статуті про жебраків. Міщани намагалися контролювати бодай якусь частину прошарку міського маргінесу, видавали їм спеціальні знаки. Частина жебраків у місті постійно трималася церков чи монастирів. У містах ставлення до жебраків було амбівалентне. Попри певне їх табування, їм приписували особливі здібності. Саме вони нібито могли особливо посприяти «очищенню» від гріхів, могли молитися за спасіння душ усіх інших. Пожертви на роздачу милостині та жертви шпиталям, де жило чимало «офіційних» жебраків, стали важливою складовою життя міщан. У XVI ст. під впливом Реформації відбулися зміни у свідомості людей, в тому числі змін зазнала і середньовічна доктрина милосердя. Проти толерування жебраків виступав, зокрема, Мартін Лютер. Він, однак, уважав, що місцева влада повинна облаштувати систему опіки над неповносправними. Саме неповносправні, каліки, хворі та старі зазвичай не мали клопоту з легальним статусом у містах, натомість здорових жебраків там переслідували й виганяли звідти. Виступав проти жебраків і Жан Кальвін, який заперечував необхідність і можливість будь-якої допомоги їм, навіть попри те, можуть вони самі собі дати раду чи ні. Близькими до жебраків за статусом у містах і стилем життя були роми, які з'явилися на руських землях на початку XV ст., а в XVI-му кочували вже практично на всій території Корони. Питання про жебраків і волоцюг, рівно ж як і ромів, було актуальне для багатьох міст, особливо для великих і багатих, тож міська влада чимало робила, щоб регламентувати взаємин міщан із цими людьми. А те, що справи про них виносили на розгляд сеймів, підкреслює їх вагу протягом багатьох років. З одного боку жебраки створювали проблеми для упорядкованого міського життя, а з іншого саме за їх посередництвом міщани намагалися очиститися від гріхів. Середовище жебраків було далеко не однорідним, та й ставлення до них було різним: одних переслідували, а інших не лише толерували, а й підтримували, бо вони були важливим елементом організації християнського соціального простору. Ставлення до жебраків і лузних людей змінилося із зміною християнської доктрини милосердя.

Шостий розділ «Локаційні привілеї та уявлення міщан про обсяг і формат німецького права у XIV – першій половині XVII ст.» присвячено аналізу інформаційного потенціалу ще однієї групи правових джерел. Проаналізовані у попередніх розділах джерела правового характеру були загальними, вживаними у різних містах і регіонах. Однак були і джерела, які

регламентували життя окремо взятих конкретних міст. До таких відносяться локаційні привілеї. Шостий розділ поділений на п'ять підрозділів, де окремо розглянуто теоретичні питання процесу локації міст, структуру типового локаційного привілею, правові та економічні аспекти інформаційного потенціалу локаційних привілеїв міст, а також відображення в них основ міського самоврядування.

У **підрозділі 6.1** «Локація міст» розглянуто основи локаційних процесів, які відбувалися на руських землях у XIV – першій половині XVII ст. Створення нового міста чи переведення вже наявного поселення на німецьке право в літературі дістало назву «локація». У вузькому значенні вона означає створення нового поселення, що відбувалося за угодою землевласника з організатором колонізації – локатором. Останній займався залученням поселенців до нового міста й налагодженням життя в ньому. Далеко не завжди німецьке право надавали при створенні нового поселення, іноді його отримували також при реорганізації чи розширенні статусу вже наявної громади – тобто відбувалася локація в широкому значенні цього слова. Отже, поняття «локація» має різні значення: 1) закладання нового міського поселення; 2) просторова видозміна вже наявного міста; 3) надання самоврядування та міського права поселенню, яке вже перед тим виконувало функцію міста, що відрізняло його від навколишніх сіл. Особливістю локаційного процесу в Руському воєводстві було те, що тут німецьке право здебільшого отримували населені пункти, що вже існували, тоді як на руських землях у складі Великого князівства Литовського більшість локацій відбувалася «на сирому корені» або ж магдебурзьке право зі статусом міста отримували сільські поселення. Це значною мірою пов'язано зі щораз нижчим рівнем урбанізації що далі на схід Європи, тож мережа міст на землях ВКЛ була значно рідшою, ніж на теренах Корони Польської. В Центрально-Східній Європі загалом, і на руських землях зокрема, головну масу колоністів становили не німецькі переселенці, а саме слов'яни. Причини локування міст на німецькому праві були різні – від політичних до економічних, на що часто вказували в самих локаційних привілеях. Не останню роль у цьому відіграла і потреба зміцнення обороноздатності регіону. Однак не всі локації були вдалими.

Підрозділ 6.2 «Локаційні привілеї» присвячено аналізу теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із таким видом документів, як локаційний привілей. Самоврядні міста Корони Польської та Великого князівства Литовського, зокрема й на руських землях, звіряли своє право не так із кодексами, як із конкретними привілеями, що їх надавали їм королі чи власники. Ці документи були адресними й містили як загальну, так і доволі конкретну інформацію щодо міст, яким їх надано. Локаційні привілеї були не лише їхньою відправною точкою, а й «дорожньою картою» в подальшому історичному розвитку. Саме в них зазначено терміни запровадження міського самоврядування, а також його первісний обсяг.

В основі своїй магдебурзьке право міст Центрально-Східної Європи було однотипним, але ж особливостей, що характеризували самоврядну організацію

кожного міста зокрема було доволі багато, і саме вони найчастіше були визначальними в міському житті. По-перше, у процесі реєстрації німецького права його норми вступали у взаємодію із місцевими звичаями, з т. зв. звичаєвим правом, що приводило на практиці до виникнення локальних різновидів міського права. По-друге, магдебурзьке право не було офіційно кодифікованим: кожне місто жило відповідно до привілеїв, які йому даровано, і цей набір був доволі різноманітним. Що меншим було місто та що далі воно було від великих центрів, то менше в ньому було освічених людей, то гірше тут знали загальні правові положення і то детальнішим мав бути привілей, яким запроваджувало німецьке право. Ба більше, що далі на схід від німецьких земель були розташовані міста, то менше в них було тих, хто розумівся на властивих нормах магдебурзького права.

Але специфіка міських привілеїв окремих міст визначалася не лише тим, наскільки обізнаними з нормами права були місцеві жителі чи локатори, а ще й тим, наскільки готовими вони були до відстоювання своєї автономії й розширення обсягу наданих прав. Міське самоврядування не корінилося безпосередньо в німецькому праві, а було результатом певного етапу розвитку міст, локованих на ньому, і при тому розміри здобутої ними автономії були різними, залежно від їхніх можливостей. Якщо місто закладали на королівських землях або наявне тут поселення отримувало новий статус, то необхідна була лиш одна королівська грамота; такий документ видавали вейтові, який і займався практичними питаннями локації міста. Якщо ж місто закладали на землях, що належали приватним особам – шляхті чи духовенству, то для легітимізації такої локації необхідно було дві грамоти: одна від короля для власника цих земель, що дозволяла йому локувати нове поселення на німецькому праві, а друга від самого власника для вейта майбутнього міста. В окремих випадках король лише підтверджував грамоти, що їх перед тим видавали самі власники на локацію нової осади (Горохів, Жовква та ін.). З часом привілеї як власника, так і короля стали називати локаційними. Щоправда, іноді в літературі розрізняють локаційний привілей і локаційний документ. До перших зараховують королівські грамоти, що легітимізували запровадження в містах магдебурзького права, а до других – грамоти, що їх видавали власники земель і в яких ґрунтовно роз'яснювано окремі деталі життя міста в його новому правовому статусі. Дозвіл на локацію нового поселення й на використання там німецького права король часом видавав лиш одним документом. Грамоти на магдебурзьке право монархи могли видавати старостам для локування міст як на їхніх приватних, так і на королівських землях. Часом іще до закладання поселення з ініціативи власника король не лише санкціонував таку локацію, а й дарував новому поселенню право на самоврядування.

Підрозділ 6.3 «Інформаційний потенціал локаційних привілеїв: правові аспекти» висвітлює юридичні аспекти організації новолокованих поселень, які були прописані саме в локаційному привілеї. Документи писали часто за усталеною формулою, та все ж вони нерідко містили не так мало інформації

про міську владу. Часом у локаційних привілеях описували лише головні принципи, а не конкретні інститути самоврядування. Це ставило міську організацію в певну залежність від місцевих звичаїв, що тією чи тією мірою впливали на функціонування магдебурзького права в місті, і що меншим було місто, то сильнішими були ці впливи. Кожна локаційна грамота була унікальною – якщо не особливою інформацією, хоч і такої не бракує, то бодай комбінацією прав і привілеїв, що їх даровано жителям того чи того міста. Надаючи новолокованому поселенню німецьке право, зазвичай вказували, яке місто буде йому в цьому зразком, скільки землі ця осада могла використовувати, визначали права й доходи вїйта, міщан, а якщо локовано приватне місто, обумовлювали права й доходи його власника від такого поселення. Хоч і тут можливі були варіанти. У більшості грамот однозначно вказано, який саме різновид німецького права даровано тому чи тому поселенню. Однак були випадки, коли в привілеї просто зазначали, що місту надано право німецьке, а вже на місці мали визначитися, якого саме гатунку воно буде. Іноді конкретне «материнське» місто не вказували, лише зазначали, що нове місто має взоруватися на інші міста держави. Подекуди в грамоті вказували, що зразком запроваджуваного в новому поселенні самоврядування мало бути право двох чи більше міст. Часом зразком для міського самоврядування в новій осаді було місто, звідки походив її локатор. Але цей принцип працював лише на початкових етапах запровадження в регіоні магдебурзького права, коли ще в цих процесах брали участь німецькі чи сілезькі колоністи. На пізніших етапах німецьке право поширювалося без їхньої безпосередньої участі, а взірець визначали інакше – або волею короля (для королівських міст зазвичай це було найзначніше місто регіону), або на прохання власника чи за зразком головного міста в його ж володіннях, або ж відповідно до прохання самих міщан. На відміну від решти Європи, у річпосполитських містах, і руських також, «повітря міста не робило людей вільними», тож у деяких локаційних грамотах окремим пунктом прописували, що нові осади не повинні приймати втікачів і дозволяти їм користуватися міськими привілеями. Але якщо навіть цього не зазначали у привілеях, то така практика була конечною для всіх.

У **підрозділі 6.4** «Інформаційний потенціал локаційних привілеїв: економічні аспекти» проаналізовано дані економічного характеру, які містяться у локаційних привілеях. Важливим елементом локаційного документа був дозвіл на проведення в місті річних ярмарків і локальних торгів, раз чи двічі на тиждень. Кількість ярмарків було різною і вона була визначена у локаційному привілеї. Там-таки могли вказувати і тривалість дозволених у місті ярмарків. Часом у грамотах, однак, не було такої ясності. Микола Ковальський нотує випадки, коли дат у локаційних, магдебурзьких привілеях або навіть у спеціальних грамотах на ярмарки й торги не було зовсім, а відповідні місця в тексті мали заповнювати, як правило, власники або локатори міст (так ці привілеї й було записано в метричні книги). Період проведення ярмарків залежав від календаря польових робіт. Обсяг прав, наданих тому чи тому

поселенню, був дуже різним, але грамоти, що його обумовлювали, часто були доволі нестандартними й містили специфічні відомості про локоване поселення. Наприклад, виняткове право отримав Ярослав, приватне місто князів Острозьких у Руському воєводстві, – на організацію спеціальних ярмаркових судів. Містам, надто локованим на «сирому корені», дозволено було у привілеях селити в себе вільних людей, зокрема купців і ремісників. Цю традиційну для локаційних привілеїв формулу, однак, утілити в життя не завжди було просто й легко. Щоб привабити до заснованої осаді нових поселенців, треба було створити там сприятливий економічний клімат. Зазвичай місто на якийсь час звільняли від низки податків на користь власника. Вказівка на кількість цих т. зв. «вільних років» для міщан, – важлива риса локаційних привілеїв. Діапазон тут був доволі широкий: до прикладу, для міст Волині – від чотирьох років, як було в Озерянах, до тридцяти – як у Стохоті. Подібною була практика і в Руському воєводстві. Звільнення від податків могло бути повним або частковим. Іноді привілеї економічного характеру місто отримувало поетапно, локаційну грамоту доповнювано іншими пільгами. Доволі традиційним елементом міських привілеїв були земельні надання. Часом у локаційних грамотах їх описували тільки кількісно, а іноді доволі детально локалізуючи на місцевості. Такі детальні описи просторової локації земельних володінь міст дають вдячний матеріал для історико-топографічних і почасти соціотопографічних досліджень, що в останні роки набули активного розвитку в Україні.

Підрозділ 6.5 названо «Інформаційний потенціал локаційних привілеїв: самоврядування». У локаційних грамотах, де доволі детально розписували подробиці життя нового міста, зазвичай багато уваги відводили питанням торгівлі, податків, часто оборони, і значно менше структурі органів самоврядування. Міщан нових осад це турбувало найменше, як і порядок судочинства чи законодавча основа дарованих їм привілеїв. Німецьке право було для них радше номінальним, аніж реальним, уявлення про нього були доволі аморфними. Особливо це було відчутно у містах на підлитовській частині руських земель. Тож не дивно, що в судових справах у містах на теренах Великого князівства Литовського і далі посилялися на пункти Литовських статутів, що були чинними там поряд із приписами німецького права. У локаційних грамотах часто визначали порядок обрання або призначення вїйта, а також розмір і джерела його доходів. За нормами магдебурзького права, опротестувати дії вїйта можна було тільки перед вищою інстанцією. Для приватновласницьких міст це був безпосередній власник, а в королівських ситуація була складнішою. Там неправомірні дії вїйта міг розглядати бургграфський суд (загальний суд ради і лави), але зазвичай він був необ'єктивним, і тоді апеляцію подавали до королівського (придворного) суду, а від початку XVI ст. – до асесорського. Судовою інстанцією для справ, у яких фігурував вїйт, був і Вищий суд німецького права у Краківському замку. Але в деяких містах локаційні привілеї обумовлювали порядок відповідальності вїйта. Загалом матеріальні винагороди, що їх отримували вїйти за привілеями,

як і правові преференції, були різними: вони залежали і від розміру та розвитку міста, і від особистих заслуг урядника перед державою або власником, і від багатьох інших суб'єктивних і об'єктивних чинників. Інформація про вїтти, однак, не конче мусила бути в локаційному привілеї. У привілеях деяким містам було обумовлено, що вїттом там може бути тільки католик, але вже райцями й лавниками – також і православні. У поліетнічній і багатоконфесійній державі, а такими були і Корона Польська, і Велике князівство Литовське, і Річ Посполита, неможливо було ігнорувати питання віри. Їх так чи так відображено в локаційних привілеях деяких міст. На особливому становищі в містах перебували євреї. Специфічну організацію їхнього життя й недопущення їх до міського самоврядування було обумовлено в нормах магдебурзького права, що їх детально прописав Б. Гроїцький. Але в містах на руських землях, із їхньою мультикультурністю та багатоконфесійністю, становище євреїв було не таким однозначним. Насправді в локаційних привілеях пункти про статус євреїв трапляються нечасто. Становище євреїв і на коронних руських землях не було таким, яким воно мало бути за нормами німецького права, і вони мали низку пільг для життя і торгівлі у містах. Але кожен раз це мало бути закріплено окремими привілеями.

Одним із елементів міських локаційних привілеїв була регламентація порядку обрання місцевої влади: вїтти, лавників, райців і бурмистрів. Важливим було й питання кількості міських урядників. Чітко воно було обумовлене в кодексах права, зокрема у Гроїцького, але на практиці цього не часто дотримувалися. А оскільки у багатьох містах городяни мали лише приблизне розуміння норм міського права, то у привілеях необхідне було окреме роз'яснення, зокрема і щодо кількості урядників, які мали здійснювати самоврядування у місті. У локаційних привілеях часом згадували герб і печатку міста або й навіть подавали їх опис. Іноді локаційні привілеї навіть регламентували мову, якою мали вести міську документацію. Однак ці дані не були обов'язковим елементом локаційних привілеїв і траплялися доволі рідко. Окремим пунктом у локаційному привілеї могло було обумовлено правила подання апеляції від міста безпосередньо до короля. Варіантів комбінацій дарованих містам привілеїв було безліч, і часто їх визначали місцеві специфічні умови або ж навіть звичай. Локаційний привілей кожного міста був певною мірою унікальним, хоч і містив окремі традиційні сюжети. Однак, привілеї руських міст були значно інформативнішими, ніж привілеї міст польських.

У **висновках** сформульовані основні підсумки проведеного дослідження та викладені положення, які виносяться на захист.

- Аналіз історіографії проблеми показав, що на сьогодні вже не надто актуальні дослідження суто правових питань з історії міста – навіть незважаючи на те, що саме в українській історіографії ці аспекти досліджені далеко не достатньо. Нове, широке розуміння культури ставить перед істориками, в тому числі й українськими, нові завдання, які своєю чергою актуалізують зовсім нову і значно ширшу проблематику в царині міської історії. Хоч за останні роки в цьому напрямку відчутний певний поступ, але

більшість тем якщо і окреслені, то тільки пунктирно. До таких належать питання міського маргінесу, співжиття етнічних груп, гендерних ролей, різних вікових категорій, девіантної поведінки, ментальності та світу уявлень ранньомодерних міщан, зокрема й правових. Недостатньо дослідженими залишаються питання формування правової свідомості міщан та інформаційного потенціалу правових джерел міської історії. Більшість цих тем давно і плідно вивчають у світовій історіографії, але в українській історичній науці вони залишаються слабо дослідженими.

- Збережені джерела практично всіх типів, зокрема й правові, містять глибинний пласт інформації, досі слабо актуалізований в історико-урбаністичних студіях. Саме він дає можливість історикам досліджувати антропологічний, і зокрема антропо-правовий, вимір пізньосередньовічного та ранньомодерного міста: гендерні стосунки, відносини між людьми різних вікових категорій і різних соціальних прошарків, питання насильства й асоціальної поведінки та ставлення соціуму до цих явищ. Чи не найважливішими тут є питання правових і побутових уявлень, соціальних фобій, символічного сприйняття реальності, ідей та емоцій.

- Міждисциплінарний характер поставленої проблеми спонукає поєднати в її дослідженні історико-антропологічний та антропо-правовий підходи, застосовуючи історико-критичний, історико-порівняльний методи, історичну герменевтику та семіотичний аналіз. Для вивчення правової антропології міста плідним є використання підходів символічно-інтерпретативної антропології з елементами насиченого опису.

- Основи та філософію міського права в країнах Центральної та Східної Європи заклало «Саксонське зерцало». Хоч цей трактат був суто авторським текстом і не мав офіційного затвердження, його використовували в судовій практиці тривалий час, а також тлумачили і переказували в міських правових кодексах дальших епох. Саме тому ця пам'ятка права досі є безцінним джерелом для вивчення різних аспектів не лише середньовічного права, а й міського права ранньомодерної доби. «Саксонське зерцало» відображає не лише правові уявлення пізньосередньовічного суспільства, а й окремі категорії світосприйняття та культури людей тієї епохи. Воно сповнене середньовічними метафорами і символами, часто-густо еквівалентними самій реальності, яку вони і відображали, і, бувало, заступали. Символи проникали в різні сфери життя, ставали базою ментального інструментарію доби середньовіччя. Більшість із цих символів і метафор дістались у спадок наступним історичним епохам – пізньому середньовіччю і ранньомодерній добі – і заклали передумови для розвитку ментальності різних суспільних верств, зокрема й міщан, та формування і переозначення їхніх ціннісних категорій.

- Поряд із «Саксонським зерцалом» і німецьким звичаєвим правом, яке воно в основному відображало, на формування міського магдебурзького права мало вплив і право римське. Досить добре це видно з першої спроби кодифікації державного права в Короні Польській – так званого Статуту Яна Ласького. Нечіткий і почасти компілятивний виклад правових норм у цьому

збірнику зраджує недостатню обізнаність із магдебурзьким міським правом і слабе розуміння його властивостей. Утім, уже сама лише та обставина, що його було записано і частково систематизовано в окремій частині цього кодексу, говорить про те, що його трактували як важливий і відособлений складник права на загальнодержавному рівні. Правову систему Королівства Польського було побудовано як своєрідну піраміду, в основі якої лежало звичаєве право, а вже на ньому спиралися права станові, зокрема й міське. Впорядкування й затвердження Статуту Ласького засвідчили також дедалі більший авторитет писаного слова, що мало визначальне значення для нових спроб систематизації та кодифікації міського права. Статут Ласького мав засадничий вплив на формування правових уявлень різних станів Корони Польської, зокрема й міщан, як і на перебіг юридизації суспільства загалом.

- У Короні Польській не раз вдавалися до спроб систематизації і кодифікації міського права, як-от у трактатах Яна Цервуса Тухольчика, Миколая Яскера, Яна Кірштайна Церазіна та ін. На руських землях найпопулярнішими були правові твори Бартомея Гроїцького і Павла Щербича, а також приписи хелмінського права у викладі Павла Кушевича. Ці правові трактати, які мали приватний характер, є ґрунтовними джерелами для дослідження ментальності, правової свідомості та світу уявлень міщан XVI–XVII століть. Твори Гроїцького, Щербича та Кушевича увиразнюють зміни, що відбулися на зламі XV–XVI століть в системі цінностей європейського суспільства і дещо згодом – із другої половини XVI століття – суспільства польського і річпосполитського. Водночас у цих працях закарбовано і цілу низку рудиментів ментальності (символізм мислення, ритуалізація процесів, якщо не домінування, то принаймні чималий вплив біблійних сюжетів на повсякденні практики і т. ін.), що їх ранньомодерна доба успадкувала від середніх віків. Трактати міського права другої половини XVI – початку XVII ст. розповідають не тільки про систему німецького права в містах, а й про уявлення тогочасних міщан про добро і зло, честь і безчестя, закон і порядок, про їхнє ставлення до різних категорій городян, до «своїх» і «чужих», можновладних і упосліджених, до різних професій, занять і ремесел, до освіти тощо. На підставі цих правових текстів можна робити висновки про те, як ставилися у міщанському середовищі до жінок і до дівочої цнотливості, до жінок легкої поведінки, до сексуальних стосунків, до шлюбу і сім'ї. Ці тексти є сумішшю середньовічної правничої вченості та уявлень доби Відродження та Реформації. Вони поєднують у собі норми німецького, римського, канонічного та звичаєвого права і насамперед відображають систему цінностей тогочасних міщан, а не лише німецьке міське право магдебурзького зразка як таке.

- Для кращого розуміння процесів формування правової свідомості і правових уявлень міщан важливо зрозуміти, як вони самі бачили себе в стосунку до інших станів і держави загалом. Цей аспект найкраще прослідковується на підставі аналізу сеймових конституцій. Міста у Короні Польській та в Речі Посполитій не мали своєї репрезентації на сеймах, насамперед завдяки пасивній позиції самих міщан у цьому питанні. Міщани в

силу своєї специфіки на теренах королівства не були зацікавлені у створенні сеймової репрезентації, в першу чергу через боязнь втручання у їхні справи, обмеження міських прав та через фінансові питання (нечисленні великі міста мали б представляти інтереси численних малих і середніх міст, а присутність на сеймах була доволі коштовною). В межах Корони так і не встигла сформуватися станова міщанська свідомість, межі між станами були дуже розмитими, що особливо проявилось у XVI – на початку XVII ст. Міщани схильні були радше об'єднуватися з місцевою шляхтою для захисту регіональних інтересів, аніж об'єднувати зусилля міст з різних частин держави для відстоювання спільних станових інтересів. Нова так звана «міська шляхта», чи то шляхтичі, що прийняли міське право, чи то міщани, які отримали нобілітацію, не створила навіть окремої станової групи і не готова була включатися у захист інтересів міст, бо надто різними були джерела формування цього прошарку жителів міст, і надто різними були їхні цілі. Все, що було важливо для окремих міст, вони намагалися вирішити в індивідуальному порядку за допомогою фінансів та особистих зв'язків. На сеймах дуже активно обговорювали питання податків, торгівлі, складів товарів, оборони міст, захисту від свавілля шляхти та від представників різних маргінальних груп, нобілітації міщан, земельні питання тощо. Неодноразово обговорювали дрібні питання дуже локального рівня – мости, шпиталі, млини тощо. І це цілком задовольняло міщан. Шляхта, яка сама часто володіла містами і з власної волі дбала про надання цим містам самоврядування за німецьким зразком, часто була зацікавлена у розвитку і захисті міст. Міста крім іншого мали оборонне призначення, часто міщани долучалися до державних справ фінансово. Тож часом інтереси міщан і шляхти збігалися. І не так шляхта виявляла активність в обмеженні прав та інтересів міст, як самі міста не об'єднувалися для захисту спільних інтересів, ведучи дуже сепаратну політику.

- Згадані джерела мали загальний характер. Однак були й джерела специфічні, так би мовити, місцеві і саме на них у першу чергу покликалися при організації органів міського самоврядування і вирішенні найрізноманітніших суперечок. Це в першу чергу локаційні привілеї. Ці привілеї для руських міст були значно інформативніші, ніж традиційно прийнято вважати. Назагал можна сказати, що привілеї для королівських міст були більш заформалізовані і менш інформативні, ніж привілеї для міст приватних. Розширені локаційні грамоти, які деталізували різноманітні аспекти життя міста, а почасти і його самоврядування, видавали, як правило, для міст теперішньої Центральної України і на пізніших етапах проникнення маґдебурзького права на руські землі. Очевидно, це було пов'язане з тим, що локація цих міст відбувалася практично за мінімальної участі (або й без неї) німецьких колоністів, які були носіями знань про норми німецького права і могли використовувати їх на практиці, створюючи юридичний прецедент. Руські міста багато в чому були схожі на міста інших регіонів Центрально-Східної Європи, перш за все Польщі, хоча й мали свої особливості. Крім звільнення від юрисдикції власника, визначення форми міського права і

правового зразка самоврядування, локаційні привілеї тут обумовлювали багато інших аспектів життя міста: особливості економічного розвитку і структурної організації органів самоврядування, питання оборони, співжиття громадян різних релігійних конфесій, етнічних груп, специфіку міських геральдичних знаків, мову документації, систему вірувань і культів тощо. Відтак, привілеї руських міст, на відміну від багатьох привілеїв міст польських, були доволі інформативними, хоч і засвідчують невисокий рівень правосвідомості міщан. Варіантів комбінацій дарованих містам привілеїв було безліч, і часто їх визначали місцеві специфічні умови або ж навіть звичай. Локаційні привілеї кожного міста були певною мірою унікальними, хоч і склалися із традиційних частин. Тож зрозуміло, що були подібності, і саме вони вводили руське ранньомодерне місто в європейський контекст. Однак саме локаційний привілей може найбільше свідчити про унікальність кожного окремого міста і міст регіону загалом. І хоч ці документи можуть чимало розповісти про життя окремих міст, але без застосування цілого комплексу інших джерел з історії міста і регіону створена картина буде далеко не повною.

Отже, нове, антропологічне прочитання доступних джерел дає змогу вивчати життя реальних людей минулого, а не лише соціальні структури та інституції. А це дещо змінює наше усталене й доволі статичне уявлення про середньовічне і ранньомодерне місто та право, на засадах якого функціонував міський соціум.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, які відображають зміст та основні положення дисертації:

Монографії

1. Гошко Т. Міське самоврядування на українських землях у XIV-XVI ст. / Research Support Scheme / Open Society Support Foundation. Praha : Virtus, 2000. 111 с. URL: <http://er.ucu.edu.ua/handle/1/807>.
2. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – поч. XVII ст. Львів : Афіша, 2002. 255 с.
3. Гошко Т. Антропология міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII століття / Інститут Критики; Ukrainian Research Institute, Harvard University (= Гошко Т. Звичай і права: Джерела, коментарі, дослідження : у 2 т. Т. I). Київ : Критика, 2019. 564 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

4. Гошко Т. Дослідження історії міського самоврядування XIV-XVII ст. польськими істориками Львова (початок XX ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Спец. випуск : Львів: місто – суспільство – культура : зб. наук. праць / за ред. М. Мудрого. Т. 3. Львів : Львів. держ. університет ім. І. Франка, 1999. С. 396–408.

5. Гошко Т. З історії німецької колонізації середньовічної України // Український історичний збірник. 1999. Вип. 2 / НАН України, Інститут історії України; гол. ред. В. Смолій. Київ, 2000. С. 15–43.

6. Гошко Т. До історії зв'язків галицьких дослідників з ВУАН у 1920-х роках // Український археографічний щорічник. Київ, 2006. Вип. 10-11. С. 849–852.

7. Гошко Т. Історія магдебурзького права очима юриста [рец. на кн.:] Микола Кобилецький. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008 // Український гуманітарний огляд. Київ : Критика, 2009. Вип. 14. С. 168–193.

8. Гошко Т. Штрихи до сучасної української історіографії історії міст на магдебурзькому праві в Україні // Історіографічні дослідження в Україні. 2011. № 21. С. 123–165.

9. Гошко Т. Львівська канцелярія початку XVII ст. через призму просопографії. Рец. на кн.: Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583-1639 рр.). Львів, 2011 // Краєзнавство. 2012. № 3. С. 193–203.

10. Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2013. Вип. 12-13. С. 347–377.

11. Гошко Т. Сучасна українська урбаністика в контексті історіографічної глобалізації // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2014. Вип. 14. С. 230–252.

12. Гошко Т. Д. Іван Крип'якевич – ініціатор співпраці галицьких дослідників із ВУАН // Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 128–142.

13. Гошко Т. Жебраки у руських містах XV – першої половини XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2017. Вип. 17. С. 462–490.

14. Гошко Т. «Саксонське Зерцало»: символи і метафори // Український історичний журнал. 2017. № 2. С. 126–142.

15. Гошко Т. Уявлення про дитинство в кодексах міського права Речі Посполитої XVI – початку XVII ст. // Місто: історія, культура, суспільство : Е-журнал урбаністичних студій. Київ, 2017. Вип. 4. С. 37–56. URL: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/04.pdf>.

16. Гошко Т. Ян Ласький та перші спроби кодифікації права в Польському Королівстві // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2017. Вип. 13–14. С. 191–214.

17. Гошко Т. Уявлення про старість у містах річпосполитського простору на межі середньовіччя та ранньомодерної доби // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. 2018. № 1(136). С. 18–28.

18. Гошко Т. Питання обороноздатності й безпеки руських міст на сеймах Речі Посполитої в XV – першій половині XVII ст. // Місто: історія, культура, суспільство : Е-журнал урбаністичних студій. Київ, 2019. Вип. 6 (1). С. 67–82. URL: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/Гошко.pdf>.

Статті у закордонних наукових фахових виданнях:

19. Гошко Т. Правовая локация городов Украины XIV-XVI веков: к постановке проблемы // История и историческая память : межвузовский сборник научных трудов / под ред. А. Гладышева. Саратов, 2011. Вып. 3. С. 9–36.

20. Гошко Т. Правовая локация городов Украины XIV-XVI веков: локационные привилегии // История и историческая память : межвузовский сборник научных трудов / под ред. А. Гладышева. Саратов, 2011. Вып. 4. С. 9–36

21. Гошко Т. Экономические аспекты истории средневекового и раннемодерного города в современной украинской историографии // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия : История. Международные отношения. Т. 14. Вып. 2. Саратов, 2014. С. 58–64.

22. Гошко Т. Эпистолярии в городе средних веков и раннего нового времени (обзор содержания журнала «Klio», Т. 23 (4), 2012) // Славянский сборник : межвузовский сборник научных трудов. Саратов, 2014. Вып. 12. С. 129–150.

23. Hoško T. Współczesna historiografia ukraińska o miastach na prawie magdeburskim (ośrodek lwowski) // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Warszawa, 2014. Nr 2. S. 267–283.

24. Hoshko T. The Jagiellonians in Ukrainian Traditions // Remembering the Jagiellonians / ed. by N. Nowakowska. London; New York : Routledge, 2018. P. 183–204.

Статті апробаційного характеру:

25. Гошко Т. Дискусійні питання історіографії магдебурзького права // Четвертий міжнар. конгрес українців, Одеса, 26-29 серпня 1999 р. / Міжнар. асоц. українців; НАН України; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. Доп. і повідом. : Історія. Ч. I : Від давніх часів до початку ХХ ст. Одеса ; Київ ; Львів, 1999. С. 128–137.

26. Гошко Т. Повоєнна польська історіографія проблеми магдебурзького права у містах Центральної та Східної Європи // Самоврядування в Києві: історія та сучасність : Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права, Київ, 26-27 листопада 1999 р. / ред. кол: В. І. Андрійко та ін. Київ, 2000. С. 122–132.

27. Гошко Т. Локації та локаційний привілей // Проблеми малих міст України: розвиток самоврядування і реформування місцевого господарства в контексті національних традицій і світового досвіду: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Золочів – Львів, 27-28 травня 2000 р. / під ред. Б. Ковальчука, С. Вовка, П. Гураля та ін. Львів : Видавництво громадсько-політичного журналу «Державність», 2000. С. 223–225.

28. Гошко Т. Міська рада як елемент самоврядної організації в Україні XIV–XVII ст. // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи:

Матеріали науково-практичної конференції, 22 листопада 2001 р. Ч. 1. Львів, 2001. С. 15–20.

29. Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні (1920–1940-ві рр.) // Магдебурзькому праву у м. Дубні 500 років : Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. Луцьк, 2007. С. 54–63.

30. Гошко Т. Біблійні впливи в приписах міського права XIII–XVI століть // *Colloquia Russica. Series I. Vol. 8: Religions and beliefs of Rus' (9th – 16th centuries)* : Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017 / ed. V. Nagirnyu. Krakow : Jagiellonian University, 2018. S. 411–424.

31. Гошко Т. Жебраки і ставлення до них у руських містах XV – першої половини XVII ст. // *Grodnae et orbi: Гарадскія супольнасці і гарадское асяроддзе XIV–XX стст.* : Матэрыялы міжнароднай канферэнцыі (Гародня, 4-5 лістапада 2017 г.) / пад рэд. А. Радзюка і В. Галубовіча. Мінск : А. М. Янушкевіч, 2018. С. 30–43.

32. Hoshko T. *Sejm Constitutions as Sources for the History of Ruthenian Cities of Polish-Lithuanian Commonwealth* // *Concept, Sources and Methodology in Eastern European Studies : Proceedings of the Congress of International Eastern European studies (CIEES) 2018* / ed. Y. Üztürk, N. Kaval. Eskişehir, 2018. P. 317–330.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати:

33. Гошко Т. Магдебурзьке право Львова // *Ї: незалежний культурологічний часопис*. Львів, 2003. Ч. 29. С. 80–87.

34. Гошко Т. Міське самоврядування і адміністрація // *Історія Львова : у 3 т.* / редколегія: Я. Ісаєвич та ін. Т. 1. Львів : Центр Європи, 2006. С. 109–116.

35. Гошко Т. Магдебурзьке право Львова // *Наш Львів : альманах*. Львів, 2007. Ч. 1. С. 40–42.

36. Гошко Т. «Саксонське зерцало» як джерело феодального і міського права // *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. CCLXVIII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. Львів, 2015. С. 128–160.

37. Гошко Т. Чужа доба своєї історії: інтерпретації литовсько-польської доби в українському історіописанні // *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання*. 2015. Вип. 6. С. 35–44.

Навчальний посібник:

38. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / упоряд. Т. Гошко. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2011. 688 с. (гриф МОН України «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів» від 09.08.10 № 1/11 – 7564).

АНОТАЦІЯ

Зайцева Т. Д. Антропологія міст і міського права на руських землях Корони Польської в XIV – першій половині XVII ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2019.

У дисертації поєднано підходи історичної та правової антропології для дослідження пізньосередньовічного і ранньомодерного міста на руських землях Корони Польської в XIV – першій половині XVII ст. Авторка застосовує культурно-антропологічний підхід до вивчення минулого, спираючись переважно на джерела правового характеру – «Саксонське зерцало», Статут Яна Ласького, трактати Бартломея Гроїцького, Павла Щербича, Павла Кушевича, сеймові конституції, локаційні привілеї тощо, – які засвідчують вплив на тогочасне міщанське суспільство як звичаю і традиції, так і ідей гуманізму та Реформації. Показано, що джерела майже всіх типів, зокрема й правові, містять глибинний пласт інформації, який дозволяє досліджувати антропологічні аспекти життя тогочасного міста – світ правових уявлень, соціальні фобії, нормативну й асоціальну поведінку, форми насильства, розмаїті ідентичності (соціальні, етнічні, конфесійні), гендерні аспекти тощо.

Ключові слова: історична антропологія, антропологія права, міське право, Корона Польська, руські землі, «Саксонське зерцало», Статут Яна Ласького, правові кодекси, Бартломей Гроїцький, Павел Щербич, Павел Кушевич, сеймові конституції, міщани, шляхта, локаційні привілеї.

АННОТАЦИЯ

Зайцева Т. Д. Антропология города и городского права на руських землях Короны Польской в XIV – первой половине XVII в. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. Киев, 2019.

В диссертации объединены подходы исторической и правовой антропологии для исследования позднесредневекового и раннемодерного города на руських землях Короны Польской в XIV – первой половине XVII в. Автор применяет культурно-антропологический подход к изучению прошлого, опираясь преимущественно на источники правового характера – «Саксонское зерцало», Статут Яна Лаского, трактаты Бартломея Гроицкого, Павла Щербича, Павла Кушевича, конституции сеймов, локационные привилегии и т. д., – свидетельствующие о влиянии на мещанское общество того времени как обычая и традиции, так и идей гуманизма и Реформации. Показано, что

источники почти всех типов, в т. ч. правовые, содержат глубинный пласт информации, позволяющий исследовать антропологические аспекты жизни города того времени – мир правовых представлений, социальные фобии, нормативное и асоциальное поведение, формы насилия, разные идентичности (социальные, этнические, конфессиональные), гендерные и другие аспекты.

Ключевые слова: историческая антропология, антропология права, городское право, Корона Польская, русьские земли, «Саксонское зеркало», Статут Яна Лаского, правовые кодексы, Бартоломей Гроицкий, Павел Щербич, Павел Кушевич, конституции сеймов, мещане, шляхта, локационные привилегии.

SUMMARY

Zaitseva T. D. Anthropology of towns and town law in the Ruthenian lands of the Crown of Poland in the 14th – first half of the 17th century. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Historical Sciences in the speciality 07.00.02 – World History. – Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv, 2019.

For the first time in Ukrainian historiography, the thesis combines the approaches of historical and legal anthropology to study the late medieval and early modern city on the Ruthenian lands of the Crown of Poland in the 14th – the first half of the 17th century. The author has used the cultural-anthropological approach to the study of the past, according to which in the historical study one culture learns about the other, that is, the culture of the present explores the culture of the past. Here, a historian, like an anthropologist, explores an old culture through the prism of thinking categories, representative of his or her time, cultural and historical realities. Cultural markers of every era are always laid down in the texts, and among such written sources, legal ones are of considerable importance. They include the *Sachsenspiegel* (*Saxon Mirror*), which was the starting point for the formation of German town law used by most cities and towns in the Kingdom of Poland from the 14th century. The *Saxon Mirror* reflects various aspects of medieval culture, including the system of symbols and metaphors used by contemporary burghers. Although the manuscripts of the *Sachsenspiegel* reached Poland as early as in the 14th century, its content became known to the townsfolk largely due to the legal treatises of the 16th and 17th centuries. The first attempt to describe the norms of town law at the national level was made in the so-called *Jan Łaski Statute*. However, this legal monument was of compilation nature, while the motley and not very clear statement of the norms of German law in it indicates a weak understanding of its features. The most complete and most popular were the norms of this law presented in the treatises of Bartłomiej Groicki, Paweł Szczerbicz, and Paweł Kuszewicz. These texts show not only the law as such or legal ideas of the burghers, but also their understanding of concepts such as the ideal burgher, good man, good and evil, worthy and unworthy professions,

morals, beliefs, different age categories, women's positions, their ideas about the world order and the perfect city, etc. Through the prism of the codes of city law, one can also trace the change of attitude of the burghers towards the written word. These sources reflect the influence of custom and tradition, as well as the ideas of Humanism and the Reformation, on the legal opinions of the burghers.

Since the burghers were part of a broader society, in order to understand their mentality and their vision of the city law, it is important to understand their perception of their place in the state and relations to other social estates. This is best reflected in the Sejm constitutions, in particular, those that deal with the regulation of various aspects of urban life.

No less informative sources are the location privileges of towns. Not only do they contain data on the principles of self-government in a particular town, but also tell about the legal notions of burghers, their attitude to the religion and cults, people of other ethnic origins, power, etc. The privileges for the royal cities were more formalized and less informative than the privileges for private towns. Extended location privileges detailing various aspects of the city's life and self-government, were usually issued for the cities of Dnieper Ukraine at later stages of the penetration of the Magdeburg law into Ruthenian lands. This phenomenon was due to the fact that the location of these cities happened practically without the participation of Western colonists, who were carriers of knowledge about the norms of German law.

Sources of almost all types contain a deep stratum of information that allows us to explore the anthropological aspects of the life of the late medieval and early modern city – the world of legal notions of its inhabitants, their social phobias, normative and asocial behaviour, forms of violence and attitudes towards them, diverse identities (social, ethnic, confessional, etc.), gender aspects, etc.

The thesis deals with the cities and towns in the Polish Crown's Ruthenian lands, which, until 1569, consisted of the Ruthenian, Podolian, and Belz voivodeships, and after the Union of Lublin also of those former voivodeships of the Grand Duchy of Lithuania that were transferred to the Crown. Also, the contextual material draws on the history of the cities of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish lands of the Crown.

The lower chronological limit of the study is explained by the fact that the first sources that mentioned the spread of German law in the Ruthenian lands belong to the 14th century. The beginning of the Khmelnytsky Uprising, which changed the socio-economic development of the whole country, including cities, has been taken as the upper limit. In the middle of the 17th century, the conditions for the functioning of the municipal self-government have changed, and this is another reason why this time can be used to limit the period under investigation.

Key words: historical anthropology, legal anthropology, town law, Crown of Poland, Ruthenian lands, Saxon Mirror, Jan Łaski Statute, legal codes, Bartłomiej Groicki, Paweł Szczerbicz, Paweł Kuszewicz, Sejm constitutions, burghers, nobility, location privileges.

Підписано до друку 02.09.2019. Формат 60×90 $\frac{1}{16}$.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк різнограф,
Умовн. друк. арк.0,9. Наклад 100 прим. Зам. № 009/02.

ТзОВ «Простір-М»
Свідоцтво ДК № 2167 від 21.04.2005 р.
79000, м. Львів, вул. Чайковського, 27
Тел.: (032) 261-09-05, e-mail: prostir@litech.net

